

IMPERIUL BIZANTIN ÎN GRECIA MEDIEVALĂ TIMPURIE (MATERIALUL NUMISMATIC ÎN CONTEXT BALCANIC)*

Florin Curta

Acum mai bine de o jumătate de secol apăreau în revista americană *Speculum*, trei articole polemice având ca temă istoria orașului Corint în decursul secolului al VII-lea. La prima vedere, dezbaterile în care se angajaseră Peter Charanis și Kenneth Setton priveau un episod neînsemnat și puțin cunoscut, anume presupusa cucerire a orașului de către un grup de nomazi pe care izvoarele bizantine îi numesc onoguri¹. De fapt, la mijloc era mai mult decât interpretarea unui pasaj încurcat dintr-un izvor târziu, o scrisoare a lui Izidor, mitropolit al Kievului în secolul al XV-lea, cel ce va fi păstrat, chipurile, „o reminiscență directă a tradiției peloponesiace”². În primul său articol, Setton răspundea unor mai vechi publicații de-ale lui Charanis³ în care acesta susținea că putem acorda deplină încredere *Cronicii din Monemvasia*, unul dintre cele mai controversate izvoare ale istoriei medievale timpurii a Greciei. Potrivit lui Setton, *Cronica* nu era totuși decât „un amestec de fapte și legende” de care istoricii ar fi trebuit să se folosească cu mai multă precauție⁴. Charanis în schimb se hotărâse să-i dea crezare fără nici un fel de ezitare. Lui Setton ideea potrivit căreia Peloponesul ar fi rămas sub stăpânire avaro-slavă timp de 218 ani i se părea de-a dreptul ridicolă. După el, „slavonizarea Balcanilor și a Greciei” n-ar fi fost decât rezultatul unui proces pașnic: „un număr necunoscut de slavi” sosiseră „la o dată necunoscută și în împrejurări ce ne rămân necunoscute”. Despre o cucerire propriu-zisă a Greciei de către slavi nici nu putea fi vorba. „Slavii veniră, dar nu cuceriră”⁵. În replica sa, Charanis pomenea în schimb de o dominație slavă și de marele număr de slavi ce s-ar fi așezat în Grecia pe parcursul întregii perioade dintre „începutul domniei lui Mauriciu [582-602] și primii ani de domnie a lui Heraclius [610-641]”⁶. Charanis critica „versiunea oficială a problemei slave” așa cum apărea ea în Grecia la acea vreme în lucrările lui Stilpon Kyriakides: „nici un istoric grec trăind în Grecia nu a recunoscut vreodată că slavii s-au așezat în Grecia în secolul al VI-lea”⁷.

* Studiul a fost publicat în limba engleză, *Byzantium in Dark-Age Greece (the numismatic evidence in its Balkan context)*, în *Byzantine and Modern Greek Studies*, 29, 2005, pp. 113-146.

¹ K. M. Setton, *The Bulgars in the Balkans and the occupation of Corinth in the 7th century*, în *Speculum*, 25, 1950, pp. 502-543; P. Charanis, *On the capture of Corinth by the Onogurs and its recapture by the Byzantines*, în *Speculum* 27, 1952, pp. 343-350; K. M. Setton, *The emperor Constans II and the capture of Corinth by the Onogur Bulgars*, în *Speculum*, 27, 1952, pp. 351-362.

² Setton, în *Speculum* 25, 1950, p. 520. Pentru cucerirea orașului Corint de către onoguri oglindită în scrisoarea lui Izidor, vezi S. Szádeczky-Kardoss, *Eine unbeachtete Quellenstelle über die Protobulgaren am Ende des 6. Jhs.*, în *Bulgarian Historical Review* 11, 1983, p. 78 cu nota 20.

³ P. Charanis, *Nicephorus I, the savior of Greece from the Slavs (810 AD)*, în *Byzantina-Metabyzantina*, 1, 1946, pp. 75-92.

⁴ Setton, în *Speculum* 25, 1950, p. 517.

⁵ Ibidem, p. 511. Pentru idei similare în epocă, vezi și A. Bon, *Le problème slave dans le Péloponnèse à la lumière de l'archéologie*, în *Byzantion* 20, 1950, p. 14 („il n'y a pas de bataille entre deux armées; il s'est produit une infiltration, une avance progressive d'éléments non militaires qui n'a pas été marquée par aucun fait saillant”). Vezi de asemenea P. Lemerle, *La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire*, în *Revue des Etudes Byzantines* 21, 1963, p. 35 („infiltration progressive”); Judith Herrin, *Aspects of the process of hellenization in the early Middle Ages*, în *ABSA*, 68, 1973, p. 115 („an insidious infiltration”); Marilyn Dunn, *Evangelism or repentance? The re-Christianisation of the Peloponnese in the ninth and tenth centuries*, în *Studies in Church History* 14, 1977, p. 73 („a process of infiltration”); M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge, 1985, p. 619 („largely hesitant and piecemeal penetration southwards of unorganized bands of prospective settlers”). Pentru „infiltrare”, „pătrundere” și metafora valului folosită pentru descrierea așezării slavilor în Peninsula Balcanică, vezi Vasiliki Papoulia, *To provlima tis eirinikis dieisdysseos ton Slavon stin Hellada*, în *Diethnes symposio „Vyzantini Makedonia, 324-1430 m.Ch.”*, Thessaloniki, 29-31 oktomvriou 1992, Thessaloniki, 1995, pp. 255-265; F. Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*, Târgoviște, 2006, pp. 65-66.

⁶ Charanis, în *Speculum* 27, 1952, pp. 345-346 și idem, în *Byzantina-Metabyzantina* 1, 1946, p. 86. Potrivit lui Charanis, campaniile militare ale împăratului Nikephoros ar fi dat slavilor din Pelopones „o lovitură mortală” și, cu toate că ei vor continua să se opună bizantinilor, „lunga lor dominație asupra Peloponesului luase de acum sfârșit”. Vezi de asemenea P. Charanis, *Ethnic changes in the Byzantine Empire in the seventh century*, în *DOP*, 13, 1959, p. 40 și *Observations on the history of Greece during the early Middle Ages*, în *BalkSt*, 11, 1970, pp. 26-27.

⁷ P. Charanis, *On the question of the Slavonic settlements in Greece during the Middle Ages*, în *Byzantinoslavica*, 10, 1949, pp. 254-258 și idem, în *BalkSt*, 11, 1970, p. 26. Ținta acestui atac era Dionysios A. Zakynthinos, autorul cărții *Hoi Slavoï en Helladi. Symvolai eis tin istorian tou mesaionikou Hellenismou* (Atena, 1945), pe care Charanis a recenzat-o în *Byzantinoslavica*, 10, 1949, p. 95. Vezi și S. P. Kyriakides, *Voulgaroi kai Slavoï eis tin hellenikin istorian*, Thessaloniki, 1946. Kyriakides l-a criticat pe Charanis în *Vyzantinai meletai VI: Hoi Slavoï en Peloponneso*, Thessaloniki, 1947.

La prima vedere, disputa dintre Setton și Charanis nu aducea nimic nou. Multe dintre argumentele folosite de ambele părți erau mai vechi de un secol. *Cronica din Monemvasia* fusese folosită pentru prima dată ca izvor pentru istoria slavilor din Grecia de către ziaristul german Jakob Philipp Fallmerayer, cel care a lansat ideea potrivit căreia grecii epocii moderne ar fi fost urmași nu ai vechilor greci, ci ai slavilor și albanezilor, ai căror strămoși se așezaseră în Grecia în decursul Evului Mediu și care învățaseră să vorbească grecește de la autoritățile bizantine⁸. De fapt, Setton mergea până la a afirma că, în ciuda condamnării hotărâte a lui Fallmerayer de către Charanis, ideile acestuia din urmă nu ar fi fost de fapt „prea departe de cele susținute de Fallmerayer cu mai mult de un veac în urmă”⁹. În 1952, a-l compara pe Charanis cu Fallmerayer era o acuzație foarte gravă. În Grecia, Fallmerayer fusese demonizat într-o asemenea măsură încât, deși criticase vehement Rusia, el trecea de acum drept panslavist, dacă nu chiar drept agent al politicii țariste¹⁰. Cu mult înainte ca lucrările să-i fie traduse și citite, opera lui Fallmerayer a fost astfel înfierată ca fiind de-a dreptul anti-grecească¹¹. În timpul și în urma războiului civil, „slavii” deveniseră astfel inamicul principal al națiunii. În jurul anului 1950, cei ce îmbrățișaseră ideologia de dreapta vedeau în rivalii lor politici tot ceea ce putea fi mai anti-național, comunist și, bineînțeles, slav. Războiul civil și înfrângerea mișcării de stânga din Grecia a stabilit o puternică legătură asociativă între identitatea națională și orientarea politică, în același timp transformându-i pe slavii macedoneni în sudeții Greciei¹². A susține puncte de vedere fallmerayeriene era deci o adevărată crimă de *lèse-majesté*. Dionysios A. Zakythinos, autorul primei cărți în întregime dedicate slavilor medievali din Grecia, scria la acea vreme despre perioada dintre sfârșitul antichității și Evul Mediu ca despre o epocă de declin accelerat și de ruinare a țării din pricina invadatorilor slavi¹³. Unii vorbeau deja de efectele benefice al influenței bizantine ce i-ar fi obligat pe bandiții slavi să-și părăsească modul de viață nomad¹⁴, în timp ce altora li se părea că nimeni nu ar putea lua în serios mărturia *Cronicii din Monemvasia*¹⁵.

În realitate, dezbateră se deosebea fundamental de tot ceea ce se publicase până atunci în materie de „problema slavă”. Kenneth M. Setton și Peter Charanis „au introdus argumente din numismatică și arheologie în studiul izvoarelor istorice”¹⁶. Setton a folosit pentru prima dată argumente

⁸ J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Ein historischer Versuch*, vol. 1, Stuttgart și Tübingen, 1836, pp. iii-v. Nici ideile lui Fallmerayer nu erau complet originale. Ideea unei „slavonizări a Greciei” a fost introdusă de către W. Leake, *Researches in Greece*, Londra, 1814, pp. 61-63, 254-255 și 378-380. Pentru influența lui Leake asupra lui Fallmerayer, vezi T. Leeb, *Jakob Philipp Fallmerayer. Publizist und Politiker zwischen Revolution und Reaktion, 1836-1861*, München, 1996, p. 54.

⁹ Setton, în *Speculum*, 27, 1952, p. 351.

¹⁰ S. Vryonis, recenzie la cartea lui M. W. Weithmann, *Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel. Ein Beitrag zur historischen Ethnographie Südosteuropas*, München, 1978, publicată în *BalkSt*, 22, 1981, p. 407. Vezi și E. W. Bornträger, *Die slavischen Lehnwörter im Neugriechischen*, în *Zeitschrift für Balkanologie*, 25, 1989, p. 9. Pentru mai multe detalii privind legătura dintre „teza slavă” și atitudinea politică anti-rusească a lui Fallmerayer, vezi R. Lauer, *Jakob Philipp Fallmerayer und die Slaven*, în *Jakob Philipp Fallmerayer. Wissenschaftler, Politiker, Schriftsteller*, Innsbruck, 1993, p. 145. Pentru atitudinea sa anti-rusească, vezi și E. Thurnher, *Jahre der Vorbereitung. Jakob Fallmerayers Tätigkeiten nach der Rückkehr von der zweiten Orientreise, 1842-1845*, Viena, 1995, pp. 42-47 și E. Skopetea, *Fallmerayer. Tehnasmata tou antipalou deous*, Atena, 1997, pp. 99-132.

¹¹ Vezi de exemplu Zakythinos, *op.cit.*, p. 101. Prima traducere din opera lui Fallmerayer a apărut la Atena în 1984 sub titlul *Peri tis katagogis ton simerinon Hellenon*.

¹² G. Augustinos, *Culture and authenticity in a small state: historiography and national development in Greece*, în *East European Quarterly*, 23, 1989, nr. 1, p. 23; Loring M. Danforth, *The Macedonian Conflict. Ethnic Nationalism in a Transnational World*, Princeton, 1995, pp. 74 și 76; J. S. Koliopoulos, *Plundered Loyalties. World War II and Civil War in Greek West Macedonia*, New York, 1999, p. 283.

¹³ Zakythinos, *op.cit.*, p. 72 și idem, *La grande brèche dans la tradition historique de l'hellénisme du septième au neuvième siècle*, în *Haristerion eis Anastasion K. Orlandon*, vol. 1, Atena, 1966, pp. 300, 302 și 316. Pentru activitatea politică a lui Zakythinos în timpul războiului civil, vezi Koliopoulos, *op.cit.*, p. 285.

¹⁴ P. A. Yannopoulos, *La penetration slave en Argolide*, în *Etudes argiennes*, Atena, 1980, p. 353; Maria Nystazopoulou-Pelekidou, *Slavikes enkatasteis sti mesaioniki Hellada. Geniki episkopisi*, Atena, 1993, p. 23; Anna Avramea, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Paris, 1997, p. 161. Potrivit lui Phaedon Malingoudis, imaginea bandiților slavi este un clișeu preferat al istoriografiei grecești. Vezi Ph. Malingoudis, *Za materialnata kultura na ranoslavianskite plemena v Gărtia*, în *Istoričeski pregled*, 41, 1985, pp. 64-71 și *Slavoi sti mesaioniki Hellada*, Thessaloniki, 1988, pp. 15-18.

¹⁵ J. Karayannopoulos, *Zur Frage der Slavenansiedlung auf dem Peloponnes*, în *RevEtSEur*, 9, 1971, p. 460.

¹⁶ Vryonis, în *BalkSt*, 22, 1981, p. 439. Peter Charanis, *On the Slavic settlement in the Peloponnesus*, în *BZ* 46, 1953, p. 97 credea că A. Bon scrisese prima sinteză a materialului arheologic privitor la „pătrunderea avaro-slavă în Pelopones”. Vezi și I. Anagnostakis și Natalia Poulou-Papadimitriou, *He protovyzantini Messini (50s-70s aionas) kai proulimata tis heiropoliitis keramikis stin Peloponniso*, în *Symmeikta*, 11, 1997, pp. 292-293; I. Anagnostakis, *He heiropoliitis keramiki anamesa stin Istoria kai Arhaiologia*, în *Vyzantiaka*, 17, 1997, 289. Pentru absența oricărui interes pentru arheologia Evului Mediu timpuriu din Grecia, vezi K. Kotsakis, *The past is ours. Images of Greek Macedonia*, în *Archaeology under Fire. Nationalism, Politics, and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, Londra și New York, 1998, p. 45.

arheologice în sprijinul interpretărilor date unor izvoare istorice. În pofida criticii pe care i-o adresa lui Charanis, el credea, ca și acesta, că izvoarele arheologice confirmau „într-o oarecare măsură” *Cronica din Monemvasia*, „în special în privința abandonării orașului Corint de către greci”. El observa, între altele, că cel mai mare număr de monede datate în secolul al VII-lea fuseseră descoperite pe Acrocorint și că astfel de monede erau rarissime în orașul de jos, un fenomen pe care se grăbea să-l interpreteze drept dovadă a faptului că locuitorii orașului se mutaseră „în spatele zidurilor de apărare ale formidabilei cetăți de deasupra orașului”¹⁷. Interpretarea dată de Charanis răspândirii monedelor de pe Acrocorint se deosebește numai prin faptul că istoricul american vedea în aceasta o consecință a distrugerilor provocate la Corint de către avari și, ca urmare, a transferului pe înălțimea ce domină orașul a activităților economice semnalate de monede¹⁸. Cei doi istorici americani cădeau de acord asupra faptului că după atacurile barbarilor (adică, potrivit lui Setton, ale onogurilor), orașul Corint devenise un sat părăsit. Potrivit lui Setton, „trebuie să potrivim materialul arheologic de la Corint cât mai bine înăuntrul schemei evenimentelor istorice ce a fost stabilită în prealabil pe baza izvoarelor literare și documentare”. Graba sa de a folosi izvoarele arheologice, chiar dacă mai degrabă pe cele din săpături decât descoperiri întâmplătoare, pare a se întemeia pe credința fermă potrivit căreia monedele și alte materiale arheologice „sunt prin natura lor mai greu de manipulat de către istorici decât textele literare, care pot fi în esență incorecte sau incomplete și a căror valoare istorică nu poate niciodată depăși cunoașterea limitată pe care autorii o aveau în privința evenimentelor descrise”¹⁹. Mutând accentul de pe izvoarele scrise pe cele arheologice, Setton a lăsat moștenire urmașilor nu numai viziunea sa asupra istoriei medievale timpurii a Greciei, ci și o importantă contribuție metodologică privitoare la această perioadă. De acum, în cazul în care izvoarele scrise lipseau, cele arheologice urmau a servi drept bază pentru reconstrucții istorice. Întrucât interpretarea izvoarelor arheologice se sprijinea pe „schema evenimentelor ce a fost stabilită în prealabil pe baza izvoarelor literare și documentare”, astfel de reconstrucții au înlocuit rapid mai vechile interpretări întemeiate exclusiv pe argumente istorice și lingvistice, fără însă a le schimba cu ceva sensul²⁰.

Această concluzie se aplică cu precădere izvoarelor numismatice. Mergând pe urmele ideii lui Setton de a pune în evidență descreșterea numărului de monede descoperite la Corint, Charanis a întocmit liste de frecvență, pe care le-a interpretat apoi în lumina a ceea ce se știa din cele câteva izvoare privitoare la orașul Corint în Evul Mediu timpuriu. El observa că la Atena, numărul de monede emise sub împăratul Philippikos (711-713) era mai mare decât acela al monedelor emise pentru oricare alt împărat din această perioadă de declin și lămurirea acest lucru în lumina misiunii spătarului Helias, care, la scurtă vreme după executarea împăratului Iustinian II, a fost trimis în provinciile apusene ale Imperiului purtând căpățâna lui Iustinian. Potrivit lui Charanis, Philippikos a emis monede noi pentru a le înlocui pe cele ale „tiranului căzut”, iar Helias va fi adus astfel de monede la Atena²¹. Cât privește

¹⁷ Setton, în *Speculum*, 25, 1950, p. 522. Pentru o astfel de interpretare a monedelor descoperite la Atena și puse în legătură cu ziduri acoperite cu „un strat de umplutură arsă ce indică o distrugere prin incendiu cândva în decursul secolului al VII-lea, ce s-ar putea afla în legătură cu atacul bulgar”, vezi K. Setton, *The archaeology of medieval Athens*, în *Essays in Medieval Life and Thought, Presented in Honor of Austin Patterson Evans*, New York, 1955, p. 239. Ideea potrivit căreia răspândirea monedelor pe teritoriul orașului Corint reflectă retragerea locuitorilor pe Acrocorint dinaintea atacurilor slave apare pentru prima dată la A. R. Bellinger, *The coins, in Acrocorinth. Excavations in 1926*, Cambridge, 1930, pp. 61-68. Pentru o altfel de interpretare a acestei răspândiri, vezi D. Pallas, *To arhaiologika tekmiria tis kathodou ton varvaron eis Hellada*, în *Hellenika*, 14, 1955, pp. 88-95. Ultimele săpături din agora orașului Corint au dat la iveală un mare număr de monede de la Phocas, Heraclius, Constans II și Constantin V. Numărul monedelor din orașul de jos este acum mai mare decât al celor descoperite pe Acrocorint. Vezi Avramea, *op.cit.*, pp. 73-74 și nota 37.

¹⁸ P. Charanis, *The significance of coins as evidence for the history of Athens and Corinth in the seventh and eighth centuries*, în *Historia*, 4, 1955, p. 171. Pentru monedele de sec. VI-VII ce erau cunoscute la acea vreme lui Setton și lui Charanis, vezi K. Edwards, *Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, Cambridge, 1933, pp. 121-133. În pofida răspunsului său din 1952 la articolul din 1950 al lui Setton, Charanis credea în 1953 (în *BZ* 46, 1953, p. 97) că nu Setton, ci Bon formulase pentru prima dată ideea potrivit căreia în decursul secolului al VII-lea, populația orașului Corint se mutase din orașul de jos pe Acrocorint pentru a se pune la adăpost de năvălirile barbare.

¹⁹ Setton, în *Speculum*, 27, 1952, p. 354.

²⁰ Pentru critica încercărilor pripite de a pune laolaltă izvoare arheologice și lingvistice, cu precădere toponime, în reconstruirea istoriei slavilor din Grecia, vezi Ph. Malingoudis, *Studien zu den slawischen Ortsnamen Griechenlands 1. Slawische Plurnamen aus der messenischen Mani*, Wiesbaden, 1981, p. 177.

²¹ Charanis, în *Historia*, 4, 1955, p. 168; D. M. Metcalf, *Monetary recession in the Middle Byzantine period: the numismatic evidence*, în *NC*, 161, 2001, p. 127. Într-adevăr, multe din monedele lui Philippikos au fost bătute cu aceeași matriță, ceea ce i-a făcut pe unii să creadă că aceste monede vor fi venit deodată de la Constantinopol, probabil cu vreun prilej special (Hendy, *op.cit.*, p. 659). Dar toate monedele sunt de fapt re-bătute pe monede mai vechi, uneori destul de

diminuarea numărului de descoperiri monetare de la Corint și Atena, aceasta era îndeobște interpretată ca fiind un semn al unor transformări economice și sociale. Unii se grăbeau să aducă în discuție „feudalizarea” societății bizantine²², argumentând că reducerea treptată a masei monetare va fi început mult mai devreme²³. Alții, mai recent, s-au apucat să citeze noile descoperiri monetare de la Corint pentru a infirma interpretarea lui Setton și a lui Charanis: numărul monedelor din secolul al VII-lea descoperite în orașul de jos este de fapt mai mare decât acela al exemplarelor provenind de pe Acrocorint²⁴. Mai precis, numărul relativ mare de monede emise de împărații de la Iustin al II-lea până la Phocas ce se află în momentul de față în colecțiile muzeului din Patras ar dovedi că într-adevăr *Cronica din Monemvasia* nu trebuie luată prea în serios, întrucât aceasta este chiar perioada în care, potrivit *Cronicii*, locuitorii orașului Patras s-ar fi refugiat în Reggio Calabria²⁵. În afara unei obsesive preocupări cu asocierea fiecărei descoperiri monetare cu evenimente cunoscute din izvoarele scrise²⁶, literatura din ultima vreme privitoare la monedele bizantine din Grecia Evului Mediu timpuriu ignoră cu bună știință descoperirile din restul Peninsulei Balcanice, dar nu uită să amintească din când în când de descoperiri din Anatolia. În ciuda faptului că mai este încă deplânsă carența descoperirilor monetare din spațiul balcanic²⁷, din această regiune sunt cunoscute până în momentul de față peste 1500 de monede de bronz, argint și aur datate în perioada Evului Mediu timpuriu, dintre care peste 1300 au fost descoperite în Grecia. Sunt deci mai multe rațiuni pentru adoptarea unei perspective balcanice în abordarea problemei prezenței bizantine în Grecia în această perioadă. Mai întâi, retragerea generală a trupelor bizantine din Balcani în jurul anului 620 a fost urmată către sfârșitul veacului de crearea primelor theme, mai întâi Tracia și apoi Hellas²⁸. În al doilea rând, s-a observat mai demult că circulația monetară din Grecia în cursul perioadei așa-numite „Dark Ages” din cauza aparentei lipse de izvoare scrise²⁹ are mai mult de a face cu regiunile de coastă ale Peninsulei Balcanice decât cu Anatolia, unde monedele de bronz dispar pe parcursul perioadei cuprinse între sfârșitul secolului al VII-lea și începutul secolului al IX-lea. Astfel de monede se mai aflau încă în circulație în Peninsula Balcanică după anul 800 și nu numai în Grecia³⁰. Spre deosebire de Asia Mică, unde aurul a încetat a mai fi tezauryat pe parcursul perioadei cuprinse între domniile împăraților Heraclius și Teofil, în regiunea balcanică sunt

prost, ceea ce vine în contradicție cu ideea înlocuirii monedelor „tiranului căzut”. Vezi M. Thompson, *Some unpublished bronze money of the early eighth century*, în *Hesperia*, 9, 1940, pp. 367 și 369.

²² Pallas, *op.cit.*, pp. 88-95. Pentru o interpretare ușor diferită, vezi J. R. Marin, *La “cuestión eslava” en el Peloponeso bizantino (siglos VI-X)*, în *Bizantion Nea Hellás*, 11-12, 1991-1992, pp. 235-236.

²³ Potrivit lui V. Penna, *He zoi stis vzyantinis poleis tis Peloponnissou: hi nomismatiki martyria (80s-120s ai. m. Ch.)*, în *Mnimi Martin J. Price*, Atena, 1996, p. 199 declinul a început imediat după moartea lui Iustinian I.

²⁴ Avramea, *op. cit.*, p. 73.

²⁵ *Ibidem*, pp. 76-77. Aidoma lui Setton, însă, Avramea dă totuși crezare *Cronicii* atunci când catarama așa-zis bizantine „confirmă” menținerea controlului bizantin asupra coastei de est a Peloponesului (*ibidem*, p. 159). Pentru monedele de la Patras, vezi Anna Lambropoulou, *Le Péloponnèse occidental à l'époque proto-byzantine (IV-VII siècles). Problèmes de géographie historique d'un espace à reconsidérer*, în *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, Viena, 2000, p. 106; Anna Lambropoulou, I. Anagnostakis, Voula Konti, Angeliki Panopoulou, *Symvoli stin ermineia ton arhaiologikon tekmirion tis Peloponnissou kata tous „skoteinous aionas”*, în *The Dark Ages of Byzantium (7th-9th c.)*, Atena, 2001, pp. 216-217.

²⁶ Primul numismat care a avut ideea folosirii tezaurelor monetare pentru ilustrarea unor evenimente politice (în principal invazii barbare) cunoscute din izvoarele scrise a fost A. Blanchet, *Les rapports entre les dépôts monétaires et les événements militaires, politiques et économiques*, în *RN*, 39, 1936, 1-70 și 205-269. Ideile lui Blanchet sunt de fapt o variație pe tema demersului cultural-istoric din arheologie, pentru care vezi B. G. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge, 1989, pp. 148-206.

²⁷ Charanis, în *Historia*, 4, 1955, pp. 163-164.

²⁸ Pentru Tracia, vezi R. -J. Lilie, „Thrakien” und „Thrakesion”. *Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts*, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 26 (1977), pp. 7-47. Pentru Hellas, vezi G. Ostrogorski, *Postanak tema Helada i Peloponez*, în *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 1, 1952, pp. 64-77.

²⁹ G. Huxley, *The second Dark Age of the Peloponnese*, în *Lakonikai spoudai*, 3, 1977, pp. 84-110; R. Browning, *Athens in the “Dark Age”*, în *Culture and History. Essays Presented to Jack Lindsay*, Sydney, 1984, pp. 297-303; T. E. Gregory, *Archaeology of the Byzantine Dark Age: problems and prospects*, în *Acts. XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. Selected Papers*: Moscow, 1991, vol. 2, Shepherdstown, 1996, pp. 217-224. Pentru critica prejudecății potrivit căreia izvoarele scrise lipsesc cu desăvârșire, vezi R. -J. Lilie, *Wie dunkel sind die „dunklen Jahrhunderte? Zur Quellsituation in der mittelbyzantinischen Zeit und ihren Auswirkungen auf die Forschung*, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 43, 1993, pp. 37-43.

³⁰ Ceea ce vine în directă contradicție cu ideea complet greșită, dar din nefericire continuu repetată, potrivit căreia nu există nici un fel de descoperiri de monede în Peninsula Balcanică care să poată fi datate în Evul Mediu timpuriu. Pentru astfel de afirmații eronate, vezi de exemplu Cécile Morrisson, *Survivance de l'économie monétaire à Byzance (VII-IXe siècle)*, în *The Dark Ages of Byzantium*, Atena, 2001, p. 384; Metcalf, *op.cit.*, p. 144.

cunoscute nu mai puțin de trei tezaure de monedă de aur datate în secolul al VII-lea. Într-a levăr, după cum s-a observat mai demult, e foarte posibil ca în această regiune să fi supraviețuit sau evoluat anumite structuri ce solicitau din când în când plăți monetare pentru armată³¹.

La o privire rapidă, se observă imediat un contrast evident între răspândirea în Peninsula Balcanică a descoperirilor de monede datate în primele decenii ale secolul al VII-lea³² și cea a descoperirilor de monede datate în celelalte decenii ale aceluși secol (Fig.1). În locul unui mare număr de tezaure de bronz și a câtorva tezaure de aur, în Grecia nu sunt cunoscute până acum decât trei tezaure, unul de aur și celelalte de bronz, ce s-ar putea data după ca. 630. Cu o singură excepție (un solidus de la Iustinian II găsit la Atena, (vezi Catalog nr. 96), toate descoperirile izolate din perioada următoare sunt monede de bronz. Contrastul este de asemenea evident atunci când ne aruncăm privirea asupra regiunilor de nord ale peninsulei. În locul unor tezaure de bronz³³, bronz și argint³⁴, în regiunea Dunării de Jos predomină de acum tezaurele de monedă de argint, în special de hexagrame. La începutul secolului al VII-lea, se mai îngropau încă tezaure de monedă de aur în apropierea orașului Constantinopol³⁵ sau în Grecia³⁶. După ca. 630, aurul apare în nordul peninsulei, în special pe coasta de nord-vest și în regiunea Dunării mijlocii. Istria și coasta Dalmației sunt singurele zone din Peninsula Balcanică în care au fost până acum descoperite monede de aur datate în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al VIII-lea (Fig. 2). Dimpotrivă, regiunea de nord-est a peninsulei (Dobrogea) este cunoscută pentru numărul relativ mare de descoperiri de monede de bronz și argint³⁷. Monedele de bronz emise sub împăratul Heraclius care ar putea fi datate după ca. 630 (adică după noua diminuare a greutatea follii) sunt rare în Peninsula Balcanică (vezi Catalog nr.1-5), în timp ce toate monedele sale de argint din această regiune sunt hexagrame ale primei serii (MIB III 140-145) datate între 615 și 638-640 (Catalog nr. 9-13). Astfel de hexagrame sunt cunoscute și din tezaure descoperite în Armenia (Dvin I și II³⁸, Koș), Gruzia (Marganeti, Mțheta), precum și în regiunea Kama-Perm. În această din urmă regiune au fost descoperite și miliariesia bătute sub același împărat, adesea în număr mare. De exemplu, tezaurul de la Bartym conține 272 de exemplare cu reversuri sau aversuri identice, ceea ce a dus la interpretarea tezaurului drept plată sau cadou făcut vreunei căpetenii locale³⁹. Același lucru s-ar putea

³¹ Hedy, *op.cit.*, p. 662.

³² F. Curta, *Invasion or inflation? Sixth- to seventh-century Byzantine coin hoards in Eastern and Southeastern Europe*, în *AIIN*, 43, 1996, p. 221 fig. 44.

³³ Tezaurul de la Histria, pentru care vezi C. Preda și H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970*, București, 1973, p. 231.

³⁴ Tezaurul de la Râncăciova, pentru care vezi Gh. Poenaru-Bordea și P. I. Dicu, *Monede romane tîrzii și bizantine (sec. IV-XI) descoperite pe teritoriul județului Argeș*, în *SCN*, 9, 1989, p. 79.

³⁵ Tezaurul de la Akalan, pentru care vezi Iordanka Iurukova, *Săcrușteto ot Akalan*, în *Numizmatika i Sfragistika*, 1-2, 1996, pp. 10-16. Tezaurul apare în mod eronat ca fiind descoperit în Belopoliane (lângă Kărdjali, în Bulgaria) la Curta, în *AIIN*, 43, 1996, p. 166. Locul de descoperire se află de fapt imediat în afara Zidurilor Lungi, nu foarte departe de orașul Çatalca din Turcia europeană. Ca urmare a acestei greșeli, aparent mult răspândite, în literatura de specialitate apare uneori în mod eronat un al doilea tezaur ce ar proveni, chipurile, de la Çatalca. Vezi S. M. Mosser, *A Bibliography of Byzantine Coin Hoards*, New York, 1935, p. 18; D. M. Metcalf, *The Aegean coastlands under threat; some coins and coin hoards from the reign of Heraclius*, în *ABSA*, 57, 1962, pp. 14-15; Curta, în *AIIN*, 43, 1996, p. 166. Pentru localizarea corectă a acestei descoperiri, vezi U. Fiedler, *Die Gürtelbesatzstücke von Akalan. Ihre Funktion und kulturelle Stellung*, în *IAI*, 37, 1994, p. 32 fig. 1.

³⁶ Tezaurul de la Vasaras, pentru care vezi Anna Avramea, *Nomismatikoi „thesauroi” kai memonomena nomismata apo tin Peloponniso (60s-70s ai)*, în *Symmeikta*, 5, 1983, p. 65. Tezaurul de la Paiania, pentru care vezi D. M. Metcalf, *The minting of gold coinage at Thessalonica in the fifth and sixth centuries and the gold currency in Illyricum and Dalmatia*, în *Studies in Early Byzantine Gold Coinage*, New York, 1988, p. 108.

³⁷ Am exclus din catalogul de la sfârșitul acestui articol tezaurul de la Urluia (dacă într-adevăr e vorba de vreun tezaur), care cuprinde multe piese din secolul al VIII-lea, atât de bronz, cât și de argint, deoarece ultima monedă este de la Constantin al VII-lea și Romanus al II-lea (945-959). Prin aceasta, tezaurul de la Urluia se deosebește fundamental de tezaurele din secolele VI-VII care au o structură mult mai omogenă. Pe de altă parte, acest tezaur se apropie de altele datate în secolele IX-X, ca de exemplu tezaurul de la Cleja, în care întâlnim piese mai vechi cu câteva sute de ani decât cele mai recente monede. Vezi Gh. Poenaru-Bordea și I. Donoiu, *Contribuții la studiul pătrunderii monedei bizantine în Dobrogea în secolele VII-X*, în *BSNR*, 75-76, 1981-1982, pp. 237-251; D. M. Metcalf, *Corinth in the ninth century: the numismatic evidence*, în *Hesperia*, 42, 1973, p. 181.

³⁸ În afara celor două tezaure descoperite în 1955 și, respectiv, 1947, săpăturile de la Dvin au scos la iveală și 22 de hexagrame de la Heraclius, dintre care 16 aparțin primei sale serii (MIB III 140-147). Vezi Kh. Mousheghian, A. Mousheghian, C. Bresc, G. Depeyrot, and F. Gurnet, *History and Coin Finds in Armenia. Coins from Dvin, Capital of Armenia* 4-13th c.). *Inventory of Byzantine and Sassanian Coins in Armenia* (6-7th c.), Wetteren, 2000, p. 63.

³⁹ V. Iu. Morozov, *Puti proniknoveniia sasanidskikh monet i hudojestvennikh izdelii v Povolj'e i Prikam'e*, în *Kulturi evraziiskih stepet utoroi polovini I tisiaceletia n.e.*, Samara, 1996, pp. 156-157.

spune și despre unele din tezaurile de hexagrame bătute sub Heraclius. De fapt, într-o mai mare măsură decât miliaresia, hexagramele acestui împărat par a fi fost monede bătute în mod special pentru efectuarea unor plăți pentru mercenarii recrutați în vederea campaniilor persane, cu deosebire pentru cucerirea orașului Tiflis⁴⁰. O interpretare asemănătoare poate fi avansată și pentru hexagramele lui Constans II. Toate exemplarele de acest fel descoperite în Peninsula Balcanică sunt piese de tezaur aparținând primei (MIB III 142, datată între 642 și 646), celei de a patra (MIB III 149-151, datată între 654 și 659) și celei de a cincea serii (MIB III 152-154, datată între 659 și 668)⁴¹. Celei din urmă serie îi aparține și ultima monedă din tezaurul de la Valandovo (Catalog nr. 45), în timp ce în tezaurile descoperite în România acumularea a continuat și sub domnia lui Constantin al IV-lea. Constans II a emis și monedă de aur, ca de exemplu „solidi ușori” de 20 de carate ce apar îndeobște în morminte bogate din regiunea Niprului mijlociu. Întrucât unele din exemplarele de la Malo Pereșčepine și Novo Senžary au aversuri și reversuri identice, s-a avansat ideea potrivit căreia monedele de aur emise de către Constans II erau destinate distribuirii în rândurile nomazilor din stepele nord-pontice⁴². Nici una dintre monedele emise sub împărații Heraclius și Constans II ce au fost descoperite în Peninsula Balcanică nu aparține acestei categorii. Nici monedele descoperite în Ungaria sau în regiunile de apus ale României nu sunt „solidi ușori” de tipul celor frecvent întâlniți în mormintele din Ucraina. Dimpotrivă, ținând seama de prezența unor monede emise la Cartagina sau în Sicilia, este mult mai probabil ca aceste descoperiri să reflecte relații bizantino-avare în preajma campaniei italice a lui Constans II împotriva langobarzilor. De aceea, aceste monede vor fi ajuns în bazinul carpatic din Italia și nu din stepele nord-pontice⁴³. Același lucru se poate spune și despre cele 12 monede de bronz de la Constans II ce provin din Peninsula Balcanică (Catalog nr.16-17, 21, 30-31, 38-39). Trei dintre ele au fost în mod sigur emise la Cartagina⁴⁴.

⁴⁰ Curta, în *AIIN*, 43, 1996, p. 111.

⁴¹ Un grup oarecum aparte îl constituie miliaresia de la Constans II găsite în tezaurul de la Zemianský Vrbovok (Slovacia). Marele număr de aversuri și reversuri identice arată că monedele din acest tezaur pot fi împărțite în două grupuri. Vezi A. Fiala, *Kobjavu miliarensie Constansa II. Z pokladu zo Zemianském Vrbovku*, NS (Czech), 17, 1986, pp. 15-20. Aceste monede vor fi fost emise în număr mic pentru cadouri sau tribut plătit vreunei căpetenii barbare de la granița de nord a Imperiului. Ultima monedă din tezaurul de la Zemianský Vrbovok este un miliaresion din 659-668. Întrucât ca. 660 este și data la care se va fi încheiat acumularea din tezaurul de la Prișeaca, nu este exclus ca aceste monede să fi fost emise special pentru a fi distribuite cu prilejul acordării purperei imperiale lui Heraclius și lui Tiberius, eveniment ce a avut loc în 660. Vezi Curta, în *AIIN*, 43, 1996, p. 112. În afara exemplarelor din tezaurul de la Zemianský Vrbovok, nu se cunoaște decât un singur alt miliaresion de la Constans II ce provine din camera funerară 257 de la Eski Kermen în Crimeea, pentru care vezi A. I. Aibabin, *Pogrebeniia konța VII-pervoi polovini VIII v. v Krimu*, în *Drevnosti epohi velikogo pereseleniia narodov V-VIII vekov. Sovetsko-vengherskii sbornik*, Moscova, 1982, pp. 186-187.

⁴² Irina V. Sokolova, *Moneti perešepinskogo klada*, în *VV*, 54, 1993, pp. 151-152; I. Bóna, „Barbarische” *Nachmungen von byzantinischen Goldmünzen im Awarenreich*, în *RIN*, 95, 1993, p. 531; Cécile Morrisson, *La diffusion de la monnaie de Constantinople: routes commerciales ou routes politiques?*, în *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Oxford, April 1993, Aldershot, 1995, p. 84. „Solidi ușori” de la Constans II au fost găsiți și în regiunea nord-caucaziană și a Donului de Jos. Vezi A. I. Semenov, *Vizantiiskie monetī Keleğiskogo kompleksa*, în *Arheologiceskii Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja*, 31, 1991, p. 126. Din regiunea Niprului mijlociu sunt cunoscute și imitații de argint ale unor „solidi ușori” de la Constans II. Vezi V. V. Kropotkin, *Kladī vizantiiskih monet na territorii SSSR*, Moscova, 1962, p. 31.

⁴³ M. Woloszyn, *Moneta bizantyńska na terenie kaganatu awarskiego (uwagi na marginesie książki Petera Somogyi 1997)*, în *Archeologia Polski*, 44, 1999, p. 164. Majoritatea arheologilor maghiari susțin că monedele de aur de la Constans II și Constantin IV au fost aduse din stepele nord-pontice odată cu presupusa migrație a onogurilor și întemeierea celui de-al doilea kaganat avaric ce ar fi răspunzător de schimbările culturale din perioada avarică mijlocie și, mai ales, târzie. Se presupune astfel că monedele cu pricina au intrat în bazinul carpatic la multă vreme după ce au fost emise și că după 626 nici un fel de monede bizantine nu ar mai fi fost trimise de la Constantinopol în direcția kaganatului avarilor. Cu toate acestea, în morminte datate în epoca avarică mijlocie au fost găsite imitații de argint ale unor miliaresia de la Constans II similare celor din tezaurul de la Zemianský Vrbovok. Dacă asemenea monede puteau fi imitate la scurt timp după ce vor fi fost trimise de la Constantinopol, atunci și solidii bătuti în Italia sau la Constantinopol puteau la fel de bine să fie trimiși ca și daruri în direcția kaganatului avarilor. Vezi Bóna, *op.cit.*, pp. 529-538; P. Somogyi, *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*, Innsbruck, 1997, p. 128.

⁴⁴ Emisiuni ale atelierului monetar de la Cartagina au pătruns adânc în interiorul Europei centrale și nord-estice. Două jumătăți de follis bătute în 641-668 și, respectiv, 646-659 provin din Cehia. Vezi J. Kučera, *Nálezy byzantské mincí z 6. a 7. stol. V Podedbradech*, în *NS* (Czech), 9, 1966, p. 225. Un mic tezaur de monede de bronz de la Constans II a fost găsit la Krnov, în apropierea graniței ceho-poloneze. Vezi P. Radomský, *Byzantské mince z pokladu v Zemianském Vrbovku*, *Památky Archeologické*, 44, 1953, p. 111. O monedă de bronz de la Constans emisă în Sicilia a fost găsită la Pinsk, în Belarus, pentru care vezi V. F. Isaenko, A. G. Mitrofanov și G. V. Štišov, *Očerki po arheologii Belorussii. Ceast I*, Minsk, 1970, p. 238. Pentru monedele lui Constans II emise în Sicilia, vezi Cécile Morrisson, *La Sicile byzantine: une lueur dans les siècles obscurs*, în *NumAntClas*, 27, 1998, pp. 313, 315, 318 și 320.

Dimpotrivă, din cele 817 monede de la Constans găsite în cursul săpăturilor din agora ateniană, 108 au fost bătute la Constantinopol între 655 și 657. Numărul monedelor de la Constans descoperite la Atena este de patru ori mai mare decât acela al monedelor emise în cursul domniei mult mai lungi a tatălui său, Heraclius. Acest număr neobișnuit de mare de monede a fost pus pe seama scurtei vizite a împăratului în 662-663⁴⁵. Într-adevăr mai mult de 600 de exemplare descoperite la Atena au fost bătute înainte de acea dată. În afară de aceasta, descoperirile par a se grupa de o parte și de alta a Căii Panathenaice, ceea ce pare să indice existența unei „tabere militare sau paramilitare” pe Areopagus ori în împrejurimi⁴⁶. Cu toate acestea, lăsând la o parte chestiunea diferenței cronologice (căci e greu de crezut că împăratul va fi adus la Atena monede ce erau deja vechi de mai mulți ani), rămâne nerezolvată chestiunea prezenței masive a monedelor lui Constans II și la Corint, unde explicația vizitei imperiale nu mai funcționează. Dealtfel, o creștere similară a volumului monetar sub Constans II a fost constatată și în Sicilia⁴⁷. De aceea, pare mai probabil ca fenomenul să fie o consecință a prezenței armatei și nu doar a lui Constans ori a curții imperiale. Această interpretare este întărită și de faptul că printre monedele de la Atena se găsesc multe jumătăți de follis emise toate într-un singur an (659-660), în timp ce, cu o singură excepție (Catalog nr. 38), acest nominal nu este cunoscut din nici o altă descoperire balcanică. Se ajunge astfel la concluzia potrivit căreia o cantitate oarecare de nominaluri mici a fost pusă în circulație în Grecia ori, cel puțin, la Atena, în ajunul campaniei din Italia⁴⁸. Ar fi greu să ne închipuim acest fenomen drept altceva decât sosirea la Atena a unui grup de oameni purtând monede ce se aflau la acea vreme în circulație pe piața de la Constantinopol⁴⁹. În cazul descoperirilor de la Atena și Corint trebuie astfel avută în vedere posibilitatea unei infuzii monetare de asociat cu pregătirile militare ce au precedat mobilizarea flotei pentru războiul din Italia, cu toate că cererea locală de nominaluri mici va fi continuat negreșit și după începutul campaniei⁵⁰. Prezența monedelor bătute în Sicilia arată că acestei cereri nu i s-a răspuns numai din Constantinopol.

Monede bătute în Italia au continuat să pătrundă în Peninsula Balcanică și în timpul domniei lui Constantin IV. Multe monede de bronz ale acestui împărat, ca și ale urmașilor săi Iustinian II și Tiberius III, au fost găsite în regiunile de coastă (Catalog nr. 59, 60, 62-66, 92-94, 100-101). În acest grup trebuie incluse și cele 5 monede de la Constantin IV bătute în Sicilia și găsite în timpul săpăturilor din partea de sud a agorei orașului Corint⁵¹. Dimpotrivă, toate monedele de argint de la Constantin IV sunt hexagrame

⁴⁵ Această explicație a fost pentru prima dată avansată de către D. M. Metcalf, *Coinage and coin finds associated with a military presence in the medieval Balkans*, în *Kovanje i kovnice antičkog i srednjovekovnog novca*, Belgrad, 1976, pp. 88-97. Vezi de asemenea Hendy, *op.cit.*, p. 662. Pentru descoperirile monetare de la Corint, vezi Penna, *op.cit.*, p. 199. Metcalf, în NC, 161, 2001, p. 125 prezintă un tabel al descoperirilor ateniene de monede de la Constans II după grupele DOC. Această listă cuprinde numai 705 exemplare, dintre care 146 aparțin grupelor DOC VI-VIII, datate între 655 și 657-658.

⁴⁶ D. M. Metcalf, *Frankish petty currency from the Areopagus in Athens*, în *Hesperia*, 34, 1965, p. 213. Monede de bronz de la Constans II au fost găsite în număr mare și de o parte și de alta a traseului superior al Căii Panathenaice, în special în secțiunea BB a săpăturilor din agora.

⁴⁷ E. Kislinger, *Byzantinische Kupfermünzen aus Sizilien (7. -9. Jh.) im historischen Kontext*, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 46, 1996, pp. 29-30.

⁴⁸ Este demn de remarcat în această privință că monedele de la Constans II descoperite în regiunea nordică a Peninsulei Balcanice sunt exemplare bătute înaintea campaniei din Italia. Cu excepția celor nouă monede de la Nesebăr (Catalog nr. 28-29), toate descoperirile izolate de monede din nordul peninsulei sunt emise înainte de 660.

⁴⁹ Din săpăturile de la Saraçhane provin 77 de monede de la Constans II, printre care se găsesc atât jumătăți de follis (3 exemplare bătute înaintea campaniei din Italia), cât și dekanumia. Vezi M. F. Hendy, *The coins*, în *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. 1, Princeton, 1986, pp. 313-315.

⁵⁰ Metcalf, în NC, 161, 2001, p. 124. Un strategos de Karabisianoși apare pentru prima dată în deceniul 8 al secolului al VII-lea, cu toate că flota bizantină de război trebuie să fi existat deja la vremea campaniei lui Constans II din Italia, după cum indică cu claritate evenimentele din 653-654. Vezi Teofan Mărturisitorul, *Chronographia*, AM, 6146, pp. 345-346 de Boor (traducere în limba engleză în C. Mango și R. Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History A. D. 284-813*, Oxford, 1997, p. 482). Vezi H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris, 1966, pp. 19-26. Warren Treadgold a avansat ideea potrivit căreia strategia de Karabisianoși va fi fost creată exact în aceste împrejurări, scopul vizitei împăratului la Atena în 662-663 fiind acela de a pregăti unitățile de Karabisianoși pentru expediția sa din Italia. Vezi W. Treadgold, *Byzantium and its Army, 284-1081*, Stanford, 1995, pp. 72-75.

⁵¹ Avramea, *Le Péloponnèse*, p. 73. În agora Atenei a fost găsit un follis de la Iustinian II bătut în Sicilia (Catalog nr. 92). Monede siciliene ale lui Constantin IV și Tiberius III au fost descoperite în Peninsula Istria (Catalog nr. 71) și la Corint (Catalog nr. 101). Dimpotrivă, numai puține monede de la Tiberius III au fost până acum găsite în Crimeea, și anume două exemplare la Kerei și unul la Hersones. Vezi V. V. Kropotkin, *Novie nahodki vizantijskih monet v Kerei*, în VV, 32, 1971, pp. 217-218; V. K. Golenko, *Moneti iz raskopok Gosudarstvennogo Istoriceskogo Muzeia v Hersonese (1958-1969 gg.)*, în *Sovetskaia Arheologija*, 4, 1972, p. 212. Moneda de la Drobeta Turnu Severin (Catalog nr. 102) este fără îndoială de pus în legătură cu celelalte două monede de la Tiberius III găsite în România, dintre care una a fost bătută la Ravenna. Vezi I. Dimian, *Cîteva*

din tezaure nord-balcanice⁵². Cele mai recente hexagrame de acest fel sunt cele din tezaurele de la Galați și Priseaca, ce aparțin celei de a treia serii emise pentru acest împărat (MIB III 66-68, datată între 674 și 681). Majoritatea monedelor din tezaurul de la Priseaca se datează în deceniul al optulea al secolului al VII-lea, la momentul în care orașul Constantinopol era asediat de flota condusă de Muawiya. Se știe că în urma victoriei bizantine, „kaganul avarilor, dipreună cu alți regi, căpetenii și castalzi ce locuiesc în ținuturile de dincolo de ei, precum și principii națiunilor apusene au trimis cu toții solii și daruri împăratului, cerând ca pacea și relațiile de prietenie să fie prin aceasta confirmate”⁵³. S-a afirmat chiar că tezaurele de monedă de argint din România ar fi fost daruri ori plăți făcute bulgarilor recent sosiți în preajma liniei Dunării. Prin asemenea mijloace, împăratul Constantin „încearca să stabilească relații amicale cu noii barbari ce apăruseră la frontiera de nord a Imperiului” în timpul dificilei perioade de dinaintea victoriei bizantine asupra arabilor⁵⁴. O semnificație aparte prezintă și jetonul de o jumătate de siliqua din tezaurul de la Silistra (Catalog nr. 77), ce a fost bătut la Constantinopol între 668 și 685, poate chiar înainte de 681, pentru aniversarea zilei Romei (12 aprilie) sau, mai probabil, a zilei orașului Constantinopol (11 mai)⁵⁵. O datare în jurul anului 681 poate fi acceptată și pentru închiderea a două dintre cele trei tezaure cu monedă de aur de la Constantin IV descoperite în Peninsula Balcanică. Cel puțin unul dintre ele va fi fost îngropat în împrejurările invaziei bulgarilor și ale așezării lor în regiunea de nord-est a peninsulei. Majoritatea celorlalte monede de aur de la sfârșitul secolului al VII-lea și de la începutul secolului al VIII-lea sunt descoperiri întâmplătoare din regiunile de coastă, ce au fost bătute în atelierele din preajmă (Constantinopol, pentru Catalog nr. 82-84, 86 și 96; Roma pentru Catalog nr. 85; Ravenna pentru Catalog nr. 98). Cu excepția exemplarelor din complexe precum tezaurul atenian ce se încheie cu o monedă de la Constans II sau a așa-zisului tezaur attic ce se încheie cu o monedă de la Leon III, un solidus emis în timpul celei de a doua domnii a lui Iustinian II (705-711) reprezintă singura monedă de aur din Evul Mediu timpuriu descoperită până acum pe teritoriul Greciei. Faptul că asemenea monede sunt rare în Peninsula Balcanică, aidoma celor emise pentru Tiberius III, nu trebuie să fie interpretat ca un semn al unei scăderi a producției atelierului monetar din Constantinopol, pentru că emisiuni ale ambilor împărați apar în cantități apreciabile în morminte din regiunea caucaziană și a Donului de Jos, unde prezența lor a fost pusă în legătură cu activizarea relațiilor Imperiului cu hazarii și cu alanii⁵⁶.

descoperiri monetare pe teritoriul RPR, în SCN, 8, 1957, p. 197. Având în vedere durata scurtă a domniilor lor, este surprinzător cât de multe monede de bronz de la Philippikos, Anastasius II și Theodosius III au fost găsite în regiunea aflată la vremea aceea sub controlul avarilor. În orice caz, acest lucru ne arată reînnoirea, fie și sporadică, a legăturilor kaganatului cu bizantinii, foarte probabil prin Italia. Într-adevăr, cele mai multe din monedele dateate între 668 și 886 descoperite în această regiune au fost bătute în Sicilia. Vezi M. Kozub, *The chronology of the inflow of Byzantine coins into the Avar khaganate, in Origins of Central Europe*, Varșovia, 1997, pp. 241-242; Morrisson, în NumAntClas, 27, 1998, p. 319.

⁵² Cu excepția a două exemplare din tezaurul de la Sukko, toate cele 253 de hexagrame de la Constantin IV cunoscute până acum sunt din regiunea Dunării de Jos. Vezi Curta, în AIIN, 43, 1996, p. 113; pentru hexagramele de la Sukko, vezi K. V. Golenko, *Klad vizantiiskih monet VII v., naidennii bliz Anapî*, în VV 26, 1965, pp. 162-165. Această situație se află în vădit contrast cu absența unor astfel de monede din alte regiuni ale Europei răsăritene. În afara câtorva monede de aur (solidi) de la Constantin IV, din mormintele avarie din Ungaria nu sunt cunoscute până acum decât o imitație de aur a unui solidus și câteva imitații de miliaresia din argint. Vezi K. Biró-Sey, *Ujabb avar utáztatú ezüstpénz a MNM éremgyűjteményben*, în NK, 76-77, 1977-1978, p. 50; Somogyi, *Byzantinische Fundmünzen*, pp. 80-81; M. Kozub-Woloszyn, *Monety bizantyńskie VI-VIII w. nad środkowym Dunajem i kwestia ich źródnicowania pod względem miejsca emisji*, în *Istoriia i kul'tura drevnih i srednevekovih slavian*, Moscova, 1999, p. 291. Imitații de aur ale unor solidi au fost găsite și în regiunea Donului de Jos (Semenov, în *Arheologiceskii Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja*, 31, 1991, p. 126). Nu există nici un „solidus ușor” de la Constantin IV în stepele nord-pontice.

⁵³ Teofan Mărturisitorul, AM, 6169, p. 356 de Boor (p. 496 Mango). Vezi și A. Avenarius, *Die Konsolidierung der Awarenkaganates und Byzanz im 7. Jahrhundert*, Byzantina, 13, 1985, p. 1023; W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk im Mitteleuropa 567-822 n. Chr.*, München, 1988, p. 278.

⁵⁴ Curta, în AIIN, 43, 1996, p. 115. Pentru cronologia migrației bulgarilor în regiunea Dunării de Jos, vezi T. Stepanov, *Bălgarite ot nai-drevni vremena do vtorata polovina na VII vek*, în *Istoriia na bălgarite*, vol. 1, Sofia, 2003, pp. 88-93.

⁵⁵ W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini. Von Heraclius bis Leo III. //Allgemeineregierung (610-720)*, vol. 3, Viena, 1981, p. 156.

⁵⁶ Semenov, în *Arheologiceskii Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja*, 31, 1991, p. 126; J. Smedley, *Seventh-century Byzantine coins in southern Russia and the problem of light weight solidi*, în *Studies in Early Byzantine Gold Coinage*, New York, 1988, p. 119. J. Breckenridge, *The numismatic consequences of the exile of Justinian II to the Black Sea*, în *Bulgaria Pontica II*. Nessèbre, 26-30 mai 1982, Sofia, 1988, p. 491 pomenește trei solidi de la Constantin IV și șase de la Iustinian II aflați în colecția Muzeului Arheologic Național de la Sofia. Documentația acestor monede s-ar fi pierdut în timpul celui de-al doilea război mondial, dar despre două dintre monedele de la Iustinian II se știe că „sunt perforate pentru a fi suspendate”, ceea ce arată că aceste monede ar putea fi mult mai târzii sau că au fost achiziționate pe piața de antichități.

Spre deosebire de monedele de aur, cele de bronz emise sub Philippikos apar în număr mare la Atena, având un raport de monedă/an de domnie apropiat de cel al monedelor lui Constans II⁵⁷. Întrucât cele 31 de monede lizibile prezintă numai șase variante de revers, s-a avansat ideea potrivit căreia aceste exemplare cu reversuri identice au venit în grup de la Constantinopol, fiind „injectate” pe piața de la Atena⁵⁸. Monedele vor fi sosit la Atena în pungile militarilor armatei bizantine⁵⁹. S-a observat de asemenea că toate exemplarele au fost bătute în cel de-al doilea an de domnie a lui Philippikos (712-713), an în care *apotheke* își face apariția în spațiul Mării Egee⁶⁰. Toate monedele ce au putut fi identificate sunt dekanummia bătute peste jumătăți de follis emise pentru Iustinian II. Margaret Thompson credea tocmai de aceea că aceste monede ar fi fost bătute într-un atelier local, cu toate că toate poartă marca CON. Dacă ele au fost într-adevăr bătute la Constantinopol, este surprinzătoare absența unor asemenea monede din lotul de la Saraçhane⁶¹. Pe de altă parte, monede mai târzii găsite în agora Atenei au fost bătute în Constantinopol peste emisiuni de la Philippikos⁶². Numărul relativ mare de monede de la Philippikos găsite la Atena este cu atât mai surprinzător cu cât asemenea monede lipsesc din Sicilia, în pofida faptului că thema Siciliei va fi luat naștere tocmai la acea vreme⁶³. Dar absența oricăror monede de la Philippikos în rândul descoperirilor de la Corint face ca orice încercare de a pune această neobișnuită creștere a numărului de monede în legătură cu *apotheke* să fie sortită eșecului. Din păcate, știm foarte puțin despre monedele aflate în circulație la Tesalonic la acea vreme, pentru că, în ciuda nenumăratelor săpături arheologice de pe teritoriul orașului actual, nu s-a publicat până acum nici un catalog al descoperirilor monetare care să ne permită trasarea unor comparații⁶⁴. În Grecia, pe de altă parte, cele mai vechi sigilii sunt cele ale ofițerilor⁶⁵ și agenților fiscali⁶⁶ din thema Hellas. Chiar dacă apariția unui *genikos*

⁵⁷ Charanis, în *Historia*, 4, 1955, p. 165.

⁵⁸ D. M. Metcalf, *How extensive was the issue of folles during the years 775-820?*, în *Byzantion*, 37, 1967, p. 278.

⁵⁹ Hendy, *op.cit.*, p. 659.

⁶⁰ Sigiliul unui kommerkiarios anonim al unei apotheke de Tesalonic, în G. Zacos și A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Basel, 1972, nr. 210; *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, vol. 5, Berlin și New York, 2001, p. 255. Pentru apotheke și legăturile sale cu activitățile militare, vezi Hendy, *Studies*, p. 659; J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge, 1990, p. 237; Idem, *Military service, military lands, and the status of soldiers: current problems and interpretations*, în *DOP*, 47, 1993, pp. 16-17. Primul kommerkiarios de Hellas a fost un anume Constantin, al cărui sigiliu se datează în 698-699, vezi M. Mordtmann, *Plombs byzantins de la Grèce et du Peloponnèse*, *RevArch*, 33, 1877, p. 291 și *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, vol. 2, Berlin și New York, 2000, p. 507.

⁶¹ De la Saraçhane provine numai o jumătate de follis emisă sub Philippikos. Din lot lipsesc și dekanummia de la Leon III. Vezi Hendy, în *Excavations at Saraçhane*, pp. 317-318; Metcalf, în *NC*, 161, 2001, p. 126.

⁶² P. Grierson, în *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, vol. 2, Washington, 1968, p. 665. Grierson a respins ideea unei damnatio memoriae din cauza evidentei înlocuirii a unui nominal cu altul. El a propus în schimb ca fenomenul să fie interpretat drept un fel de reevaluare asemănătoare celei cunoscute din timpul domniei lui Constantin IV, când monede de mari dimensiuni din secolul al VI-lea au fost rebătute sistematic pentru a șterge toate detaliile mai vechii emisiuni. Într-adevăr aceasta pare a fi fost o practică obișnuită în secolul al VII-lea: dekanummia de la Constantin IV și jumătăți de follis de la Iustinian II au fost bătute peste folles de la Constans II, așa cum arată descoperirile de la Saraçhane. Pe de altă parte, raritatea monedelor de bronz de la Philippikos pare a indica o emisiune de mici dimensiuni, probabil nu mai mult de 100 000 de exemplare. Vezi Metcalf, în *Byzantion*, 37, 1967, p. 278.

⁶³ Kisslinger, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 46, 1996, p. 31. Vezi și N. Oikonomides, *Une liste arabe des stratégies byzantines du VIIe siècle et les origines du thème de Sicile*, în *Rivista di Studi Bizantini e Neobizantini*, 11, 1964, pp. 121-130. Pentru ideea potrivit căreia crearea themelor stimula circulația monetară, vezi Metcalf, în *NC*, 161, 2001, pp. 151-152. Cu toate acestea, moneda de la Monemvasia dovedește că atelierul sicilian nu și-a încetat activitatea în vremea lui Philippikos.

⁶⁴ În orice caz, nu există nici un fel de monede de secol VIII în zona Mării Egee care să poată fi datate mai devreme de follis-ul emis la Siracusa în numele lui Constantin V ce a fost găsit pe insula Amorgos. Vezi V. Penna, *Nomismatikes nyxeis gia ti zoi stis Kyklades kata tous 8o kai 9o aiones*, în *The Dark Ages of Byzantium*, Atena, 2001, p. 408. Nu pare să fi existat nici un fel de legătură între emisiunile monetare și apariția unei apotheke în regiunea Mării Egee.

⁶⁵ Georgios, strateg cu rang de spătar: K. M. Konstantopoulos, *Vyzantiaka molyvdovoulla en to Ethniko Mouseio Athenon*, în *JIAN*, 5, 1902, p. 160. Petros, arhonte cu rang de hypatos: *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. 2, Washington, 1994, p. 23. Basilios, drungarios: *Catalogue of Byzantine Seals*, vol. 2, p. 27. Toate aceste sigilii sunt databile cu oarecare certitudine în jurul anului 700. Un alt drungarios numit Stephanos apare pe un sigiliu de secol VIII descoperit pe insula Rovi (Avramea, Le Péloponnèse, p. 99). Aceste sigilii par a infirma teza lui Winkelmann potrivit căreia ne lipsesc dovezi sigilografice privitoare la ofițerii themei Hellas. Vezi F. Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin, 1985, p. 123. Singurele sigilii ce menționează numele orașului Atena sunt sigiliile lui Marinos și Ioan, amândoi episcopi (Zacos și Veglery, *op.cit.*, no. 925; Konstantopoulos, *op. cit.*, p. 190). Cel din urmă ar putea fi una și aceeași persoană cu episcopul a cărui moarte în 713 este consemnată de un grafito pe o coloană a Parthenonului (*Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, vol. 2, p. 253). Un al treilea episcop de Atena, Teodosie, este menționat pe un sigiliu din prima jumătate a secolului al VIII-lea: *Catalogue of Byzantine Seals*, vol. 2, p. 51. Din 7 sigilii de fețe bisericești dateate înainte de mijlocul secolului al VIII-lea, 5 aparțin unor episcopi atenieni, dintre care 3 unuia și aceluiași episcop Ioan.

⁶⁶ Constantin, apo eparhon și genikos kommerkiarios de Hellas: Mordtmann, *op. cit.*, p. 291; *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, vol. 2, p. 507. Între anii 700 și 702, Constantin a îndeplinit funcțiile de kommerkiarios de

kommerkiarios de Hellas în anul 698/699 ar putea fi pusă în legătură cu crearea unei *strategia* puțin înainte de 695, când primul strateg își face apariția în izvoarele scrise, creșterea monetară din vremea lui Philippikos nu este neapărat legată de sigiliul unui *kommerkiarios* atașat unei *apotheke* de Tesalonic. Între 705 și 710, un magistrat al cărui nume nu ni s-a păstrat era răspunzător de *kommerkia* imperiale ale themei Hellas. Dacă monedele de la Philippikos s-ar fi aflat cumva în legătură cu cota maximă de activitate a celor câțiva *kommerkiarioi* locali, atunci ne-am fi așteptat ca o masă monetară de dimensiuni cel puțin egale să se fi aflat în circulație și în timpul domniilor următoare, căci *kommerkia* imperiale ale themei Hellas apar de asemenea pe sigilii datele între 738/9 și 748/9. În vreme ce 22 dintre cele 23 de monede de la Leon III ce au fost găsite la Atena sunt într-adevăr dekanummia, domnia lui Constantin V corespunde celui mai scăzut nivel din istoria monetară a orașelor Atena și Corint. Tot astfel, *kommerkia* de Mesembria sunt atestate fără întrerupere de la începutul secolului al VIII-lea și pînă la domnia comună a împăraților Constantin V și Leon IV (751-775)⁶⁷. Cu toate acestea, nu cunoaștem nici un fel de monede din această perioadă, căci la Mesembria circulația monetară încetează în timpul primei domnii a lui Iustinian II (685-695) pentru a-și reveni numai sub cea a lui Teofil (829-842)⁶⁸. Monede ale împăraților din secolul al VIII-lea apar numai în afara zidurilor orașului, în Dobrogea.

Nu sunt cunoscute monede de argint pentru nici una dintre domniile împăraților de la Tiberius III la Leon IV. Monede de aur de la Constantin V, singurele descoperiri de acest fel din cea de-a doua jumătate a secolului al VIII-lea, apar numai în morminte din Croația. Or în toate cele 5 morminte de la Biskupija în care s-au găsit solidi de la Constantin V, inventarul funerar indică fără nici o urmă de îndoială o datare mai târzie în prima jumătate a secolului al IX-lea⁶⁹. Toate aceste monede au fost bătute la Siracusa și trebuie de aceea să fi traversat Marea Adriatică⁷⁰. Spre deosebire de monedele celorlalți împărați din secolul al VIII-lea, monedele de aur de la Constantin V se regăsesc cu precădere în regiunile de vest și nord-vest ale Peninsulei Balcanice. Dimpotrivă, 7 din cele 14 monede de bronz de la Constantin VI și Irina provin din Grecia. Singurele descoperiri de monedă de aur și argint de la Constantin VI cunoscute până acum în peninsula sunt cele din Bulgaria. O atenție deosebită merită două piese, una de aur, cealaltă de argint, descoperite în mormântul 34 de la Kiulevcea, complexul arheologic datat cu cele mai timpurii monede cunoscute până acum pentru întreaga arheologie a Evului Mediu timpuriu din Bulgaria⁷¹.

Se pot trage mai multe concluzii din această trecere în revistă a descoperirilor monetare medievale timpurii din Peninsula Balcanică. Mai întâi de toate, apare cu pregnanță concentrarea monedelor de aur și argint în regiunile nordice ale peninsulei. Atât din Dobrogea, cât și din nord-estul Bulgariei, avem mai multe monede de aur și argint de la Constans II și Constantin IV decât monede de bronz de la aceiași împărați, cu toate că o mare parte a monedelor de aur la cel dintâi și a hexagramelor de la cel din urmă provine din tezaure. Mai mulți cercetători au remarcat în repetate rânduri că prezența monedelor de aur și a hexagramelor semnalează relații politice de un caracter special întreținute de acești

Constantinopol și Mesembria. Un alt sigiliu de agent fiscal aparține unui anume dioiketes numit Teodor, pentru care vezi *Catalogue of Byzantine Seals*, vol. 2, p. 27.

⁶⁷ N. Oikonomides, *Silk trade and production in Byzantium from the sixth to the ninth century. The seals of kommerkiarioi*, în *DOP*, 40, 1986, p. 47. Pentru lista kommerkiariilor de Mesembria, vezi Zacos și Vegler, *op.cit.*, pp. 182-184.

⁶⁸ E. Theoklieva-Stoytcheva, *Medieval Coins from Mesembria*, Sofia, 2001.

⁶⁹ V. Delonga, *Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu*, în *Starohrvatska prosvjeta*, 11, 1981, pp. 206-207. Solidi de la Leon III și Constantin V sunt relativ frecvent întâlniți pe valea Donului de Jos și în regiunea nord-caucasiană, unde apar adesea împreună cu dirhemi. Vezi Semenov, în *Arheologiceskii Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja*, 31, 1991, p. 126 și idem, *New evidence on the Slavynsk (Anastasaijevka) hoard of the 8th century and Byzantine Arab gold coins*, în *New Archaeological Discoveries in Asiatic Russia and Central Asia*, St. Petersburg, 1994, pp. 83-85. Monede de aur de la Constantin V apar și în morminte din Crimeea. Vezi V. V. Kropotkin, *Moghil'nik Ciufut Kale v Krimu*, în *KSIA*, 100, 1965, p. 110 și în *VV*, 32, 1971, p. 218; E. V. Veimarn și A. I. Aibabin, *Skalistinskii moghil'nik*, Kiev, 1993, pp. 80-81.

⁷⁰ A. Distelberger, *Import in die avarischen Westgebiete im 8. Jahrhundert*, în *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen - Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996. Schloß Halbturn, 26 April-31 Oktober 1996*, Eisenstadt, 1996, p. 306; Kozub, *op.cit.*, p. 244; M. McCormick, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce, A.D. 300-900*, Cambridge, 2001, p. 370. Pentru moneda de aur (tremissis) de la Veli Mlun, vezi și Morrisson, în *NumAntClas*, 27, 1998, p. 319.

⁷¹ Pentru semnificația acestor monede pentru datarea primelor înmormântări de la Kiulevcea la sfârșitul secolului al VIII-lea, dată care este confirmată dealtfel de descoperiri de piese metalice cu analogii în mediul avaric târziu, vezi U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, Bonn, 1992, p. 170. Pentru Kiulevcea, vezi J. Văjarova, *Zur Frage der Ethnogenese und der materiellen Kultur des bulgarischen Volkes (Zwei Nekropolen aus Nordostbulgarien)*, în *Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe-XIVe s.)*, Sofia, 1979, pp. 5-30.

împărați cu căpetenii barbare de la granița Imperiului⁷². Acest lucru ar putea fi valabil și în cazul altor tezaure, precum cel de la Valandovo, cel mai sudic exemplu al acestui grup, care a fost descoperit nu departe de regiunea pe care Kuber și războinicii săi au luat-o în stăpânire după părăsirea kaganatului avarilor⁷³. Prezența monedei de bronz în regiunile din nord-estul și nord-vestul Peninsulei Balcanice nu s-a bucurat de aceeași atenție din partea cercetătorilor. Cu deosebire merită amintite în acest context monedele din tezaure și descoperiri întâmplătoare din orașul Nesebăr (Mesembria) și din împrejurimi (Catalog nr. 28-29, 52-53, 66-67, 86 și 94), care reprezintă jumătate din toate monedele emise de împărații bizantini de la Heraclius la Iustinian II ce au fost descoperite în această parte a Peninsulei Balcanice. În decursul acelei perioade, Mesembria s-a aflat fără întrerupere sub control bizantin. Orașul este menționat de mai multe ori ca un însemnat port și ca avanpost militar pe coasta apuseană a Mării Negre⁷⁴. Însuși împăratul Constantin IV a făcut un scurt popas la Mesembria, „dimpună cu cinci *dromones* și întreaga sa suită”, după înfrângerea sa de către bulgari în 679 sau 680⁷⁵. În vremea domniei lui Iustinian II, în oraș a fost surghiunită familia viitorului împărat Leon III⁷⁶. O căpetenie bulgară pe nume Sabinos și-a găsit adăpost în spatele zidurilor orașului după înlăturarea sa de la putere în 761 sau 762⁷⁷. O altă căpetenie bulgară, Krum, atunci când a cucerit orașul în 812, a avut surpriza de a da peste „36 de tuburi de aramă și o mare cantitate de foc lichid ce era aruncat prin acestea”, precum și peste „belșug de aur și argint”⁷⁸. Cel puțin o parte din relativa prosperitate de care se bucura Mesembria la începutul secolului al IX-lea trebuie pusă pe seama rolului pe care orașul îl juca în circuitele comerciale din Marea Neagră. Mesembria era centrul comerțului cu bulgarii, iar înfloritorul negoț cu aceștia va fi fost foarte probabil cauza apariției timpurii a *kommerkiari*-lor locali⁷⁹. Se presupune că rolul principal al acestor agenți fiscali era de a procura și apoi de a vinde soldaților echipamentul militar și armamentul de care aveau nevoie⁸⁰ și că prezența monedelor de bronz ar semnala tranzacțiile efectuate între *apothēke* și trupele locale în care, în afara unor plăți în natură, s-ar fi folosit și mici sume de bani. Se știu puține lucruri despre prețurile de la sfârșitul secolului al VII-lea ori de la începutul celui următor, dar chiar și un tezaur

⁷² C. Bonev, *Nacalo dunaïskoi Bolgarii v svete nekotorih arheologhiceskih dannih i monetnih nahodok*, în *Etudes Balkaniques*, 21, 1985, pp. 62-76; Curta, în *AIIN* 43, 1996, pp. 114-116; E. Oberländer-Târnoveanu, *From the Late Antiquity to the early Middle Ages – the Byzantine coins in the territories of the Iron Gates of the Danube from the second half of the sixth century to the first half of the eighth century*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, 4, 2001, pp. 65-68.

⁷³ Un episod cunoscut din Minunile Sf. Dimitrie II 5. 292. S-a scris foarte mult despre Kuber. Vezi mai ales V. Popović, *Kubrat, Kuber i Asparuh*, în *Starinar*, 37, 1986, 103-133 și P. Pavlov, *Belejki za prabălgarskite na Kuber, kako i za prisăstvieto na pecenejski i kumanski grupi v dnešna Makedonija (VII-XIV v.)*, în *Arhiv za poselištni proucivaniia*, 2-3, 1994, pp. 95-102. Pe seama lui Kuber a fost pus și tezaurul de obiecte de aur și argint de la Vrap în Albania. Vezi S. Szádeczky-Kardoss, *Kubrat fiának, Kubernek a története és avar kori régészeti leletanyag*, în *Antik Tanulmányok*, 15, 1968, p. 87 cu nota 19; J. Werner, *Neue Aspekte zum awarischen Schatzfund von Vrap*, în *Iliria*, 13, 1983, p. 199. Această interpretare a fost însă respinsă mai recent pe temeuri cronologice: E. Garam, *Über den Schatzfund von Vrap (Albanien)*, în *AArchAcadSciHung*, 49, 1997, pp. 23-33; R. Raşev, *Prabălgarite prez V-VII vek*, Sofia, 2000, p. 78; F. Daim, „Byzantinische” Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts, în *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*, Innsbruck, 2000, p. 95.

⁷⁴ V. Velkov, *Mesembria zwischen dem 4. und dem 8. Jahrhundert*, în *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, Viena, 1992, p. 21. Pentru arheologia Mesembriei din Evul Mediu timpuriu, vezi Nesebër, vol. 1, Sofia, 1969 și L. Ogenova, *La datation des édifices médiévaux Nesebër d'après les données des fouilles*, în *Bulgaria Pontica*, II, pp. 570-576.

⁷⁵ Teofan Mărturisitorul, AM, 6171, p. 358 de Boor (p. 499 Mango). Se spune că împăratul a poposit la Mesembria din cauza băilor, fapt ce arată că termele orașului mai erau încă în funcțiune. Vezi I. Cimbuleva, *Rannevizantiiskie termi v Nesebër*, în *Bulgaria Pontica*, II, pp. 577-584.

⁷⁶ Teofan Mărturisitorul, AM, 6209, p. 391 de Boor. Cu toate că apare în text ca fiind așezată „în Tracia”, nu există nici o dovadă a faptului că Mesembria ar fi făcut parte din thema Traciei. Orașul era condus de arhonți, aidoma orașului Dyrrachion de la extremitatea opusă a Peninsulei Balcanice. Vezi A. Ducellier, *Les Albanais dans l'Empire byzantin: de la communauté l'expansion*, în *Hoi Alvanoi sto mesaiona*, Atena, 1998, p. 33. Nu mai puțin de cinci arhonți de Mesembria sunt menționați pe sigiliile lor datate în secolul al VIII-lea. Vezi *Catalogue of Byzantine Seals*, vol. 1, p. 77; Zacos și Vegler, *op.cit.*, no. 1981a; J. Ebersolt, *Catalogue des sceaux byzantins*, Paris, 1922, no. 300.

⁷⁷ Teofan Mărturisitorul, AM, 6254, p. 433 de Boor (p. 599 Mango). Pentru Sabinos, vezi și V. Beşevliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam, 1981, pp. 219 și 505-507.

⁷⁸ Teofan Mărturisitorul, AM, 6305, p. 499 de Boor (p. 683 Mango). Vezi Hendy, *Studies*, p. 654.

⁷⁹ Vezi E. Christophilopoulou, *Vyzantini Makedonia. Schediasma gia tin epochi apo ta teli tou 6 mechri ta mesa tou 9 aiona*, în *Vyzantina*, 12, 1983, p. 53; Angeliki E. Laiou, *Exchange and trade, seventh-twelfth century*, în *The Economic History of Byzantium From the Seventh Through the Fifteenth Century*, Washington, 2002, p. 704. Cel mai vechi sigiliu datează din 690/691 și a aparținut unui anume Cosma, apo hypaton și genikos kommerkiarios pentru o apothēke din Mesembria. Vezi N. P. Lihacev, *Datirovannie vizantiiskie peciati*, în *Izvestiia Rossiiskoi Akademii Istorii Material'noi Kul'turi*, 3, 1924, pp. 174-175.

⁸⁰ Oikonomides (în DOP, 40, 1986, p. 35 cu nota 12) a respins ideea potrivit căreia kommerkiarioi se ocupau cu procurarea echipamentului militar. Dar argumentele sale au fost la rândul lor respinse de către John Haldon (*op.cit.*, pp. 253-258). Majoritatea cercetătorilor par a fi căzut de acord asupra legăturii dintre activitățile militare și sigiliile de kommerkiarioi.

de monedă de bronz, precum cel descoperit în 1979 sau 1980 la Nesebăr (Catalog nr. 28, 66 și 94) nu valora mai mult decât o infimă parte dintr-un solidus⁸¹. De aceea e greu de crezut că monedele de bronz ar fi putut fi folosite la cumpărarea unor mărfuri costisitoare ca armamentul. Dată fiind valoarea fiduciară a emisiunilor monetare de bronz, este de asemenea greu de crezut că monedele de bronz ar putea semnala în vreun fel relații politice speciale stabilite cu căpetenii barbare, chiar dacă sunt destule descoperiri întâmplătoare de monede de bronz din regiunile nordice ale Peninsulei Balcanice ce datează din secolele VII și VIII (Catalog nr. 30, 33, 37, 102, 118 și 126)⁸².

În timp ce apariția *kommerkiari*-lor din Grecia nu poate fi datată mai devreme de începutul secolului al VIII-lea, marele număr de monede bătute pentru împărații Constans II, Constantin IV și Iustinian II, ce au fost descoperite la Atena și la Corint, nu poate fi interpretat nici în lumina vreunor presupuse plăți de impozite, nici ca emisiuni monetare cu o destinație specială. Dacă, așa cum s-a arătat mai înainte, „injectarea” unui mare număr de monede de bronz de la Constans II pe piața de la Atena, un fenomen ce nu-și are perechea în spațiul balcanic, ar putea fi pusă pe seama pregătirilor pentru campania din 663 a lui Constans II în Italia, atunci se poate pune întrebarea ce fel de sistem va fi existat în Grecia bizantină înaintea înființării themei Hellas. În orice caz, materialul numismatic ne arată că deși are tendința de a-și face apariția tocmai acolo unde se află și efectivele militare⁸³, moneda de bronz nu este neapărat un indiciu al confruntărilor militare ori al prezenței trupelor bizantine. Într-adevăr unul din cele mai surprinzătoare aspecte ale răspândirii balcanice a monedei bizantine de secol VII este raritatea descoperirilor din Peninsula Istria. Se cunosc numai câteva monede ce ar putea fi date în decursul acestei perioade (Catalog nr. 14, 39, 60, 71, 98 și 113). Aflată pentru mult timp sub autoritatea exarhului de Ravenna, Istria pare a fi devenit la finele secolului al VII-lea o unitate administrativă separată, un fel de *kleisoura*, având propriile sale trupe aflate sub comanda unui *magister militum* local⁸⁴. În afara acelor *milites alii per Histriam* pomeniți de către Pavel Diaconul, acest *magister militum* mai avea sub comanda sa și un mic număr de soldați, aproximativ 60, recrutați exclusiv din rândul populației locale⁸⁵. În preajma anului 600, Trieste a devenit o unitate administrativă și militară de graniță cu statut separat, numită *numerus tergestinus*⁸⁶. În afară de aceasta, rețeaua de *castella* din

⁸¹ Cu cinci folles se putea cumpăra hrana zilnică la începutul secolului al VII-lea, în timp ce un cal bun costa trei solidi, iar venitul anual al unui tâmplar se ridica la începutul secolului al VIII-lea la nu mai mult de 16 nomismata. Vezi Cécile Morrisson, *Monnaie et prix à Byzance du Ve au VIIe siècle*, în *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, vol. 1, Paris, 1989, pp. 252-256; Cécile Morrisson și J. -C. Cheynet, *Prices and wages in the Byzantine world*, în *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, vol. 2, Washington, 2002, p. 865. Pentru o listă comparativă de prețuri și valori acumulate în tezaure, vezi Curta, în *AIIN*, 43, 1996, pp. 171-173.

⁸² Pentru natura complet fiduciară a monedei bizantine de bronz, vezi Hendy, *Studies*, p. 257. Pe o poziție diametral opusă se situează H. Pottier, *Analyse dun tresor de monnaies en bronze enfouies au VIe siècle en Syrie byzantine. Contribution à la méthodologie numismatique*, Bruxelles, 1983, p. 225. Pentru o poziție de mijloc, vezi Morrisson, în *Hommes et richesses*, p. 251. Chiar dacă nu sunt cunoscute nici un fel de monede de plumb din această perioadă care să arate că bronzul avea o valoare cu atât mai mare cu cât lipsea, refolosirea vechilor monede pentru a le bate pe cele emise în numele lui Philippikos, ca în cazul celor descoperite la Atena, vine în sprijinul ideii lui Morrisson, potrivit căreia moneda de bronz era numai parțial fiduciară. Deși nu era în mod cert considerat drept un metal prețios, bronzul avea totuși valoare în sine și putea foarte bine fi folosit pentru acumularea averii. Pentru un exemplu de monede de bronz acumulate ca materie primă laolaltă cu unelte agricole, vezi Th. Völling, *Ein frühbyzantinischer Hortfund aus Olympia*, în *MDAI(A)*, 110, 1995, pp. 425-459.

⁸³ O idee ce a fost pentru prima dată exprimată de către Metcalf, în *Kovanje i kovnice*.

⁸⁴ J. Ferluga, *L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno*, *Arheološki vestnik*, 43, 1992, p. 180; M. Torcellan, *Le tre necropoli altomedioevali di Pinguente*, Florența, 1986, p. 22; B. Marušić, *Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku (materijalna kultura od 7. do 11. stoljeća)*, Pula, 1995, p. 9. Vezi de asemenea L. Margetić, *Istra 751-91*, în *Croatia christiana periodica*, 16, 1992, pp. 1-10. Istria a rămas sub dominație bizantină până la cucerirea langobardă a exarhatului de Ravenna. Într-o scrisoare adresată papei Ștefan III, patriarhul de Grado Ioan descrie cu lux de amănunte ostilitatea vădită a istrienilor vizavi de langobarzi și profunda lor loialitate față de curtea de la Constantinopol (MGH Epistulae 3:172). La scurt timp după cucerirea regatului langobard de către Carol cel Mare, Istria a revenit sub stăpânire bizantină, pentru a trece apoi între 780 și 787 sub dominație francă. Vezi G. de Vergottini, *Venezia e l'Istria nell'alto Medio Evo*, în *Scritti di storia del diritto italiano*, vol. 3, Milano, 1977, pp. 1291-1292; J. Ferluga, *Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien*, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 35, 1987, p. 165.

⁸⁵ Pavel Diaconul, *Historia Langobardorum* V 12. Vezi L. Margetić, *Neka pitanja prijelaza vlasti nad Istrim od Bizanta na Franke*, în *Acta Histriae*, 2, 1994, p. 22; R. Cunja, *Capodistria tardoromana e altomedioevale. Lo scavo archeologico nell'ex Orto dei Cappuccini negli anni 1986-1987 alla luce dei reperti dal V al IX secolo d. C.*, Koper, 1996, p. 17.

⁸⁶ J. Ferluga, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 35, 1987, p. 168. Zone de apărare cu o structură asemănătoare apar și în alte regiuni de frontieră din Italia. O întreagă rețea de kasta se întindea de-a latul Apeninilor la nord-est de Luni și până la stăpânirile bizantine din Emilia. Vezi T. S. Brown, *Gentlemen and Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy A.D. 554-800*, Roma, 1984, p. 43; E. Zanini, *Le Italie bizantine. Territorio, insediamenti ed economia nella provincia bizantina d'Italia (VI-VIII secolo)*, Bari, 1998, pp. 209-290.

nordul peninsulei (Piran, Umag, Rovinj, Labin, Motovun, Buzet și Nezakcij) era menită a bloca trecerea dinspre teritoriile langobarde și a avea de dincolo de granițele Imperiului⁸⁷. Judecând după acțiunea eficace cu care au răspuns chemării de a înăbuși mișcarea de uzurpare a puterii imperiale de după asasinarea lui Constans II în 669, trupele bizantine din Istria trebuie să fi fost destul de numeroase⁸⁸. Și cu toate acestea, nu există nici un fel de sigilii de *kommerkiarioi* nici în Istria, nici în vreo altă regiune a Croației de astăzi. Nici o *apotheke* nu apare în spațiul adriatic⁸⁹, ceea ce corespunde rarității, dacă nu chiar absenței monedei bizantine din regiunea Adriaticii de nord⁹⁰. Acest lucru nu se datora însă absenței unor structuri administrative avansate, în speță a themei, căci un fenomen similar apare și în Tracia. Către sfârșitul secolului al VII-lea, când intra în funcțiune, thema Traciei cuprindea numai două fâșii de litoral pe coasta de vest a Mării Negre și pe coasta de nord a Mării Egee.⁹¹ Thema a început să crească numai după reînnoirea ofensivei bizantine în vremea domniilor lui Constantin V, a lui Leon IV și a Irinei⁹². Și cu toate acestea pentru secolul VIII nu este cunoscută nici măcar o singură monedă de bronz din întreaga regiune de răsărit a Peninsulei Balcanice, deși *kommerkia* imperiale de Tracia sunt menționate pe sigilii datate în intervalele 730-741 și 751-775⁹³. De ce lipsesc atunci monedele⁹⁴?

Singurele zone din Peninsula Balcanică în care au fost până acum descoperite monede de bronz în număr mare sunt Grecia, Dobrogea și răsăritul Bulgariei. Cel mai mare număr de monede este de departe cel din Grecia (144 din 156 jumătăți de follis și dekanummia cunoscute până în momentul de față). La Atena, cele trei domnii reprezentate în mod pregnant în materialul monetar sunt cele ale lui Constans II, Philippikos și Leon III. Printre monedele din zona nord-estică, patru din zece exemplare au fost descoperite la Mesembria. Cu toate că nu atât de elocvente sub raport cantitativ, descoperirile din România și din Bulgaria ne pot ajuta să înțelegem semnificația monedelor din Grecia. De exemplu, dekanummionul de la Philippikos descoperit la Atena a fost pentru multă vreme văzut drept exemplarul unei emisiuni locale ce nu ar fi circulat în afara orașului⁹⁵. Dar de-acum dekanummia de la Philippikos sunt cunoscute nu numai din alte părți ale Greciei (Catalog nr.108), dar și din Dobrogea (Catalog nr.109). Se pare astfel că există o corelație între moneda mărunță de bronz și regiunile de coastă la care se poate ajunge ușor pe calea mării.

Într-adevăr, nici Istria, nici thema Traciei nu par a fi avut vreo importanță pentru flota bizantină, deși amândouă erau accesibile dinspre mare. Trupele locale din ambele regiuni erau menite a purta război pe uscat și nici un fel de instalații portuare nu sunt cunoscute a fi jucat vreun rol cât de cât important în confruntările militare în care Imperiul Bizantin s-a angajat în ambele regiuni în decursul secolelor VII și VIII. Dimpotrivă, Mesembria, Atena și Corint erau puncte strategice de control la care Imperiul nu a renunțat nici o clipă înaintea anului 800. Încetarea circulației monetare de la Mesembria după domnia lui Iustinian II ar putea fi consecința creșterii comerțului cu bulgarii, ce era în esență lipsit de schimburi monetare. Dar în cazul Greciei, prezența monedei de bronz trebuie pusă mai mult pe seama flotei decât a introducerii unei *strategia* sau a unei *apotheke*. În timp ce creșterea numărului de monede bătute pentru împăratul Constans II poate fi legată de pregătirile sale pentru expediția navală ce se îndrepta spre Italia, prezența și importanța flotei din Hellas în vremea domniei lui Constantin IV

⁸⁷ J. Ferluga, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 35, 1987, p. 168; Marušić, *op.cit.*, p. 9.

⁸⁸ Pavel Diaconul, *Historia Langobardorum V, 11-12*; R. Bratož, *Aquileia und der Alpen-Adria-Raum (von der Mitte des 6. Jahrhunderts bis 811)*, în *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, Viena/Köln/Weimar, 1993, p. 163.

⁸⁹ Din placitum-ul de Rižana (804) aflăm de existența unui cancellarius pe lângă civitas Novae (Novigrad), care era fără îndoială un cancellarius din serviciul unui magister militum bizantin din Istria. Vezi Margetić, în *Acta Histriae*, 2, 1994, p. 22.

⁹⁰ Confirmarea acestei situații vine din recentul catalog de monede bizantine din nordul Italiei alcătuit de McCormick, *op.cit.*, pp. 361-369 (harta de răspândire 12. 5 de la pagina 364) și 834-851 (pentru Sardinia, vezi și pp. 354-357 cu harta 12. 2). În total, nu sunt cunoscute pentru perioada dintre domniile lui Constantin IV și Leon VI decât șapte monede de bronz, dintre care numai una bătută în afara Italiei, și cinci monede de aur, dintre care numai una bătută în Italia.

⁹¹ Peter Soustal, *Tabula Imperii Byzantini 6: Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimons)*, Viena, 1991, p. 76.

⁹² Lilie, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 26, 1977, p. 41.

⁹³ Christophilopoulou, în *Vyzantina*, 12, 1983, p. 53.

⁹⁴ O corelație între prezența sigiliilor și absența monedelor a fost deja sesizată de către Archibald Dunn. Potrivit lui, prezența kommerkiarioi-ilor e de înțeles numai acolo unde impozitele și plățile efectuate pentru armată nu fuseseră încă convertite în bani. Vezi A. Dunn, *The Kommerkarios, the Apotheka, the Dromos, the Vardarios, and the West*, în *Byzantine and Modern Greek Studies*, 17, 1993, p. 14.

⁹⁵ Metcalf, în *Byzantion*, 37, 1967, p. 278. Monedele descoperite în agora Atenei au fost chiar interpretate drept o dovadă a faptului că la Atena, dar nu și la Corint, moneda mărunță de bronz a rămas în circulație pe întreaga durată a secolului al VIII-lea. Vezi D. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans, 820-1355*, Chicago, 1966, p. 19.

este pusă în lumină de un episod din cea de-a doua culegere de predici din Minunile Sf. Dimitrie, din care aflăm că un strateg al flotei pe nume Sisinnios fusese trimis la Tesalonic dimpreună cu trupele sale pentru a cerceta acuzațiile de conspirație îndreptate împotriva lui Mauros și a oamenilor săi⁹⁶. Faptul că monede bătute la Cartagina, la Roma ori la Siracuză au fost găsite în Dobrogea (Catalog nr.17, 38, 62, 70 și 123) ar putea fi greu de explicat fără vreo referire la flotă. Scrisorile trimise de papa Martin în 655 și 656 din exilul său din Crimeea sunt îndeobște menționate drept dovadă a decăderii economice din acea regiune periferică a Imperiului⁹⁷. Se uită însă că ele demonstrează în același timp și faptul că legăturile comerciale dintre Hersones și Roma erau încă active la jumătatea secolului al VII-lea.

Nici căile de comunicație marină dintre Atena și Constantinople nu au fost întrerupte în decursul acestei perioade. Dacă dekanummia de la Philippikos găsite în agora Atenei au fost într-adevăr bătute la Constantinopol, atunci prezența unor astfel de monede atât în Grecia, cât și în Dobrogea trebuie pusă tot pe seama flotei. Situația amintește întrucâtva de cele întâmplate la sfârșitul secolului V și la începutul celui următor, când în ambele regiuni a apărut un mare număr de minimi care și-au găsit mai apoi drum în tezaurele monetare ce se încheie cu monede emise înainte de ca. 570⁹⁸. La vremea când acumularea din aceste tezaure lua sfârșit prin anii '70 sau '80 ai secolului VI, cele mai mici nominaluri ale monedei de bronz își pierduseră deja orice valoare și fuseseră probabil scoase din circulație⁹⁹. Tot astfel, la vremea la care dekanummia de la Philippikos se aflau în uz la Atena, valoarea unui follis scăzuse până la a 288-a parte dintr-un solidus¹⁰⁰. În culegerea de minuni ale Sf. Artemie, ce datează din secolul al VII-lea, citim despre un om care după ce alunecase și căzuse pe străzile noroioase din Constantinopol, și-a adunat tot mărunțișul ce îi căzuse pe jos, „până la ultima jumătate de follis”, semn că pe atunci acesta era cel mai mic nominal aflat în circulație¹⁰¹. Că nominaluri mici au rămas în circulație pe parcursul acestei perioade reiese și din alte izvoare¹⁰². Pe de altă parte, scăderea accelerată a valorii follis-ului ne face să ne întrebăm ce anume mai puteau face oamenii la vremea aceea cu nominaluri atât de mici precum dekanummionul. Potrivit biografiei Sf. Ioan Dăruitorul de Pomană, redactată în secolul VII, 5 folles erau îndeajuns pentru cumpărarea unei porții zilnice de hrană¹⁰³. Toate dekanummia găsite la Atena ar fi fost astfel de ajuns pentru procurarea hranei pe trei zile, dacă valoarea monetară mai era încă socotită în nummia, dar luate separat, nici una din aceste monede nu ar fi valorat mai mult decât o mică parte din porția zilnică de legume¹⁰⁴. De fapt, e chiar posibil ca asemenea monede să nu fi circulat la valoarea lor reală, așa cum rezultă din obiceiul baterii unor nominaluri mai mici peste nominaluri mai mari. Jumătățile de follis și dekanummia descoperite în Grecia și în Dobrogea ar putea astfel semnala existența unor piețe locale de mărfuri ieftine, foarte probabil bucate în cantități mici, ce deserveau o populație cu acces direct la moneda mărunță și la liniile de comunicație maritime. Astfel de

⁹⁶ Minunile Sf. Dimitrie II 5. Sisinnios era un strateg al themei Karabisianilor. Pentru Sisinnios, vezi și *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, vol. 4, p. 143.

⁹⁷ PL 87:201-203, epp. xvi și xvii. Vezi de asemenea O. R. Borodin, *Rimskii papa Martin I i ego pisma iz Krîma (statîia, perevod, kommentarii)*, în *Pricernomorie v srednie veka. K XVIII Mejdunarodnomu kongressu vizantinistov*, Moscova, 1991, pp. 173-190.

⁹⁸ Vezi H. L. Adelson și G. Kustas, *A sixth century hoard of minimi from Western Peloponnese*, în NS, 11, 1964, pp. 159-205; Gh. Poenaru-Bordea și E. Nicolae, *Minimi din tezaurul descoperit la Constanța, în cartierul Anadolchioi*, BSNR, 80-85, 1986-1991, pp. 101-115.

⁹⁹ Ultimele nummia au fost bătute în vremea domniei lui Mauriciu, dar atât nummia, cât și pentanummia se răriseră deja în vremea domniei lui Iustinian. Vezi Morisson, în *Hommes et richesses*, p. 250. Odată ce nominalurile mici au ieșit din circulație în unele regiuni periferice ale Imperiului și-au făcut apariția monedele de plumb. Vezi V. Culică, *Imitații locale ale unor monede din epoca romano-bizantină descoperite în Dobrogea*, BSNR, 70-74, 1976-1981, pp. 253-261; Cécile Morisson, *Monnaies de plomb byzantines de la fin du VIe et du début du VIIe siècle*, RIN 83, 1981, pp. 119-132; W. Weiser, *Neue byzantinische Kleinmünzen aus Blei*, SM, 35, 1985, pp. 13-16.

¹⁰⁰ Ca urmare a reformei monetare a lui Constantin IV din 669. Vezi Hahn, *Moneta*, p. 17.

¹⁰¹ V. S. Crisafulli și J. W. Nesbitt, *The Miracles of St. Artemios. A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium*, Leiden/New York, 1997, p. 129. Episodul ar putea fi datat în 643/4 iar mărunțișul în cauză fusese primit ca rest la cumpărarea unor lumânări.

¹⁰² Potrivit biografiei Sf. Alypius redactată în secolul al VII-lea, nominalurile mari nu puteau fi schimbate într-unele mai mici decât la oraș. Vezi H. Delehay, *Les Saints Stylites*, Bruxelles, 1923, p. 160; N. Oikonomides, *Se poio bathmo itan enchrematismeni hi mesovyzantini oikonomia?*, în Rodonia. *Țimi ston M. I. Manousaka*, vol. 2, Rethymno, 1994, p. 368; Laiou, în *The Economic History of Byzantium*, p. 712 cu nota 75.

¹⁰³ Sau a unui bilet de intrare la băi. Vezi Leontius de Neapolis, *Viața Sf. Ioan Dăruitorul de Pomană* 38, în E. A. S. Dawes și N. S. Baynes, *Three Byzantine Saints. Contemporary Biographies*, Oxford, 1948, p. 246.

¹⁰⁴ Pentru pomeni zilnice de 20 până la 30 de nummia (adică 2 sau 3 dekanummia) și legume în valoare de nu mai mult de doi folles, vezi Morisson, în *Hommes et richesses*, pp. 253 și 256.

monede n-ar putea în nici un fel puse pe seama vreunei *apotheke* ori a unor personaje de rang înalt ce îndeplineau la acea vreme funcția de *kommerkiarios* și nici n-ar putea fi interpretate ca dovadă a vreunor „sate părăsite”, pentru că prezența mărunțișului trădează faptul că marinari ori lucrători pe vase comerciale sau de război se puteau astfel bizui pe oferta constantă de bucate proaspete în câteva puncte bine-cunoscute de pe coastă. În lipsa unei „scheme a evenimentelor istorice ce a fost stabilită în prealabil pe baza izvoarelor literare și documentare”, materialul numismatic ne poate totuși ajuta să înțelegem mai bine un alt fel de Ev Mediu timpuriu.

MONEDE MEDIEVALE TIMPURIÎ ÎN PENINSULA BALCANICĂ

Catalog

Heraclius (post 630-631)

a. bronz

1. Atena (Grecia), descoperire izolată; M, Ravenna, 631/632; Margaret Thompson, *The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, vol. 2, Princeton, 1954, p. 70.
2. Corint, descoperire izolată; M, Constantinopol, 633/634; K. Edwards, *Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies in Athens*, Cambridge, 1933, p. 131.
3. Silistra (Bulgaria), descoperiri întâmplătoare; M, Constantinopol, 639/640 și IS, Alexandria, 632-641; E. Oberländer-Târnoveanu, *Monnaies byzantines des VIIe-Xe siècles découvertes à Silistra, dans la collection de l'académicien Péricle Papahagi, conservés au Cabinet des Médailles du Musée National d'Histoire de Roumanie*, in *Cercetări numismatice* 7, 1996, p. 119 nr. 44 și 52.
4. Solin (Croatia), monedă finală dintr-un tezaur; K, Constantinopol, 630/631; I. Marović, *Reflexions on the year of the destruction of Salona*, in *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 77, 1984, p. 295.
5. Localitate necunoscută din Dobrogea (România); M, Constantinopol, 640/641; Poenaru-Bordea and Donoiu, in *BSNR* 75-76, 1981-1982, p. 238.

b. aur

6. Alexandria (România), descoperire întâmplătoare; solidus din cea de-a patra serie a împăratului, Constantinopol, 632-638; E. Oberländer-Târnoveanu, *La monnaie byzantine des Vie-VIIIe siècles au-delà de la frontière du Bas-Danube. Entre politique,*

économie et diffusion culturelle, in *Histoire & Mesure* 17, 2002, p. 170.

7. Bačka Palanka (Serbia), descoperire întâmplătoare; solidus, Constantinopol, 637/638 (MIB II 45); Somogyi, *op.cit.*, pp. 24-25.
8. Prigrevica (Serbia), descoperire întâmplătoare; solidus din cea de-a patra serie a împăratului, Constantinopol, 632-641; Somogyi, *op.cit.*, pp. 73-74.
- c. argint
9. Galați (Romania), monede dintr-un tezaur; 3 hexagrame din prima serie a împăratului (MIB III 140-145), 615-638; V. Butnariu, *Răspîndirea monedelor bizantine din secolele VI-VII în teritoriile carpato-dunărene*, in *BSNR* 77-79, 1983-1985, p. 230.
10. Sânnicolaul Mare (România), descoperire întâmplătoare; hexagramă din prima serie a împăratului (MIB 140-145), 615-638; B. Mitrea, *Découvertes de monnaies antiques et byzantines dans la RSR (XV)*, in *Dacia* 16, 1972, p. 373.
11. Silistra (Bulgaria), descoperire întâmplătoare; hexagramă din prima serie a împăratului (MIB III 140), 615-638; Oberländer-Târnoveanu, in *Cercetări numismatice* 7, 1996, p. 119 nr. 46.
12. Valandovo (Macedonia), monede dintr-un tezaur; 2 hexagrame din prima serie a împăratului (MIB III 140), 615-638; V. Radić, *Nalaz srebrnog novca careva Iraklija i Konstansa II iz zbirke Narodnog Muzeja u Beogradu*, in *Numizmatičar* 17, 1994, pp. 78-79.
13. Vârtop (Romania), monedă dintr-un tezaur; hexagramă din prima serie a împăratului (MIB III 140-145), 615-638; C. Chiriac, *Despre tezaurile monetare bizantine din*

secolele VII-X de la est și sud de Carpați, in Pontica 24, 1991, p. 374.

Heraclonas (641)

14. Localitate necunoscută din Peninsula Istria (Croatia); M, Sicilia; R. Matijašić, *Zbirka bizantskog novca u Arheološkom Muzeju Istre u Puli*, in Starohrvatska prosvjeta 13, 1993, p. 226.

Constans II (641-668)

a. bronz

15. Ahtopol (Bulgaria), descoperire izolată; M, Constantinopol; I. Iordanov, A. Koincev și V. Mutafov, *Srednovekovniat Ahtopol VI-XII v. Spored dannite na numizmatikata i sfragistika*, in Numizmatika i Sfragistika 2, 1998, p. 69.
16. Atena (Grecia), descoperiri izolate; 817 monede cu diferite nominaluri, după cum urmează: 119 M, Constantinopol, 641-651; 38 M, Constantinopol, 655/656; 108 M, Constantinopol, 655-657; 180 M, Constantinopol, 659-664; 103 M, Constantinopol, 663-666; 5 M, Constantinopol, 665/666; 10 K, Constantinopol, 641-656; 27 K, Constantinopol, 659/660; 4 M, Sicilia, 659-668; 70 monede indeterminabile; Thompson, *The Athenian Agora*, pp. 70-71.
17. Constanța (România), descoperire întâmplătoare; M, Cartagina, 658-668; Poenaru-Bordea and Donoiu, in BSNR 75-76, 1981-1982, p. 238.
18. Corint (Grecia), descoperiri izolate; 127 monede cu diferite nominaluri, în cea mai mare parte M, Constantinopol; Edwards, *op.cit.*, pp.132-133; Avramea, *Le Péloponnèse*, p. 74.
19. Dokos (Grecia), descoperire izolată; A. Kyros, *Periplaniseis haghion leipsanon kai mia agnosti kastropoliteia ston Argoliko*, in Peloponnesiaka 21, 1995, p.112 fig. 5.
20. Dubrovnik (Croatia), descoperire izolată; I. Mirnik și A. Šemrov, *Byzantine coins in Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection. Anastasius I (AD 497-518) – Anastasius II (AD 713-715)*, in Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu 30-31, 1997-1998, p.134.
21. Durrës (Albania), descoperiri izolate; 7 monede, după cum urmează: M, Constantinopol, 643/644; 4 M, Cartagina, 663-668; M, 654-655; M, 660/661; A. Hoti și H. Myrto, *Monedha perandorake bizantine nga Durrësi (491-1025)*, in Iliria 21, 1991, pp.104-105.
22. Haghia Triada (Grecia), descoperire întâmplătoare; M; Mina Galani-Krikou, *Nomismatikoi thesauroi ton meson hronon apo ti Thiva*, in Deltion tis hristianikis arhaiologikis etaireias 20, 1998, p.151.
23. Isaccea (România), descoperire întâmplătoare; M; Oberländer-Târnoveanu, in Cercetări numismatice 7, 1996, p.104 nr. 34.
24. Isthmia (Grecia), descoperire izolată; T. E. Gregory, *An early Byzantine (Dark Age) settlement at Isthmia: preliminary report*, in *The Corinthia in the Roman Period Including the Papers Given at a Symposium Held at the Ohio State University on 7-9 March, 1991*, Ann Arbor, 1993, pp.151-153.
25. Kenhreai (Grecia); M; R. L. Hohlfelder, *A conspectus of the early Byzantine coins in the Kenchreai Excavation Corpus*, in Byzantine Studies 1, 1974, p. 75.
26. Madara (Bulgaria), descoperire întâmplătoare; N. A. Mušmov, *Moneti*, in *Madara. Razkopki i proucivaniia*, vol.1, Sofia, 1934, p. 446.
27. Nauplion (Grecia), descoperire întâmplătoare; Avramea, *Le Péloponnèse*, p. 74.
28. Nesebăr (Bulgaria); tezaur cu 6 monede, după cum urmează: una din 655/656, una din 655/656 sau 656/657 și 4 din 666-668; V. Pencev, *Kolektivna nahodka ot medni vizantiiski moneti ot vtorata polovina na VII v., namerena v Nesebăr*, in Numizmatika 25, 1991, pp. 5-9.
29. Nesebăr (Bulgaria), descoperiri izolate; 12 M, dintre care unul 642-648, unul 644/645, unul 645/646, unul 651/652, 2 653/654, unul 655/656 și 5 666-668; Theoklieva-Stoytcheva, *op.cit.*, pp. 44-45.
30. Novaci (România), descoperire întâmplătoare; M, Cartagina, 651/652-655/656; C. Preda, *Monede găsite la Novaci (reg. București)*, in SCN 3, 1960, p. 474.
31. Novi Vinodolski (Croatia), descoperire întâmplătoare; K, Cartagina; Mirnik și Šemrov, in Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu 30-31, 1997-1998, p.199.
32. Perani (Grecia), descoperiri întâmplătoare; 3 monede cu nominaluri necunoscute; Galani-Krikou, in Deltion tis hristianikis arhaiologikis etaireias 20, 1998, p.151.
33. Reșca (România), descoperire întâmplătoare; M, Constantinopol, 647-655; in Oberländer-

- Târnoveanu, in *Etudes byzantines et post-byzantines* 4, 2001, p. 43.
34. Salamina (Grecia); tezaur cu 3 monede; 3 M, Constantinopol; Morrisson, in *NumAntClas* 27, 1998, p. 321.
 35. Shkodër (Albania), descoperiri izolate; G. Hoxha, *Shkodra, chef-lieu de la province Prévalitane*, in *Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 40, 1993, p. 566.
 36. Silistra (Bulgaria), descoperiri izolate; 6 M, Constantinopol, 642/643, 647/648 (două exemplare), 651/652, 645/646 și, respectiv, 647-650; Oberländer-Târnoveau, in *Cercetări numismatice* 7, 1996, p.120 nr. 46.
 37. Localitate necunoscută din Banat (România); M, 643-655; Oberländer-Târnoveau, in *Etudes byzantines et post-byzantines* 4, 2001, p. 43 și *idem*, in *Histoire & Mesure* 17, 2002, p.174.
 38. Localitate (sau localități) necunoscută (-e) din Dobrogea (România); 3 M, Constantinopol, 642/643 și, respectiv, 655-658; K, Cartagina, 647-659; Dimian, in *SCN* 8, 1957, p.197; Gh. Poenaru-Bordea, *Monede bizantine din Dobrogea provenite dintr-o mică colecție*, in *SCN* 4, 1968, p. 406; Gh. Poenaru-Bordea și R. Ocheșanu, *Probleme istorice dobrogene (sec. VI-VII) în lumina monedelor bizantine din colecția Muzeului de istorie națională și arheologie din Constanța*, in *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 31, 1980, p. 390; G. Custurea, *Unele aspecte ale pătrunderii monedei bizantine în Dobrogea în secolele VII-X*, in *Pontica* 19, 1986, p. 277.
 39. Localitate necunoscută din Peninsula Istria (Croatia); M, Siracuză; Matijašić, in *Starohrvatska prosvjeta* 13, 1993, p. 226.
- b. argint**
40. Drăgășani (România), monede dintr-un tezaur; 3 hexagrame din prima serie a împăratului (MIB III 142), 642-646; Butnariu, in *BSNR* 77-79, 1983-1985, p. 230.
 41. Galați (România), monede dintr-un tezaur; 4 hexagrame din cea de-a patra serie a împăratului (MIB III 149-151), 654-659; Butnariu, in *BSNR* 77-79, 1983-1985, p. 230.
 42. Prișeaca (România), monede dintr-un tezaur; 2 hexagrame din cea de-a patra serie a împăratului (MIB III 149-151), 654-659 și 8 hexagrame din cea de-a cincea serie a împăratului (MIB III 152), 659-668; B. Mitrea, *Date noi cu privire la secolul VII. Tezaurul de hexagrame bizantine de la Prișeaca (jud. Olt)*, in *SCN* 6, 1975, p.124.
- c. aur**
43. Silistra (România), descoperire întâmplătoare; hexagramă din cea de-a doua serie a împăratului (MIB III 144), 648-651/652; Oberländer-Târnoveau, in *Cercetări numismatice* 7, 1996, p.120 nr. 64.
 44. Stejanovci (Serbia), monedă dintr-un mormânt; miliariesion, Constantinopol, 658-668 (MIB III 141); D. Minić, *The grave inventory from Stejanovci near Sremska Mitrovica*, in *Sirmium*, vol. 4, Belgrad și Roma, 1982, pp.117-124 și pl. 2/4-5.
 45. Valandovo (Macedonia), monede dintr-un tezaur; 2 hexagrame din cea de-a doua serie a împăratului (MIB III 144), 648-651/652, 2 hexagrame din cea de-a patra serie (MIB III 149), 654-659 și o hexagramă din cea de-a cincea serie (MIB III 152), 659-668; Radić, in *Numizmatičar* 17, 1994, pp. 79-80.
 46. Valea Teilor (România), monede dintr-un tezaur; 2 hexagrame din cea de-a patra serie a împăratului (MIB III 149-151), 654-659; E. Oberländer-Târnoveau, *Monede bizantine din secolele VII-X descoperite în nordul Dobrogei*, in *SCN* 7, 1980, pp.163-164.
 47. Vârtope (România), monedă dintr-un tezaur; hexagramă; Butnariu, in *BSNR* 77-79, 1983-1985, p. 224.
- c. aur**
48. Atena (Grecia), monede finale dintr-un tezaur; 140 solidi, dintre care unul bătut în Sicilia (trei din cea de-a treia serie a împăratului, 651-654; 137 din cea de-a patra serie, 654-659), precum și 16 semisses și 21 tremisses, toate bătute în Constantinopol; I. N. Svoronos, *Thesauri vyzantinon hryson nomismaton ek ton anaskafon tou en Athenais Asklepieiou*, *JIAN* 7, 1904, pp.153-160; Morrisson, in *NumAntClas* 27, 1998, p. 321.
 49. Beba Veche (România), descoperire întâmplătoare; solidus, Constantinopol, 662-667 (MIB III 31); Somogyi, *op.cit.*, pp. 27-28.
 50. Isaccea (România); descoperire izolată; solidus din cea de-a cincea, a șasea sau a șaptea serie a împăratului (659-668); B. Mitrea, *Découvertes récentes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la RPR*, in *Dacia* 7, 1963, p. 599; Oberländer-Târnoveau, in *Cercetări numismatice* 7, 1996, p.104 cu nota 34.

51. Nerežišće (Croatia), monede dintr-un tezaur; F. Bulić, *Skrovište zlatnih novaca, našasto u Nerežišćima*, Vjesnik 43, 1920, p.199.
52. Nesebăr (Bulgaria); tezaur cu 43 monede; solidi; I. Iurukova, *Un trésor de monnaies d'or byzantines du VII siècle découvert à Nesebăr*, in *Nessèbre*, vol. 2, Sofia, 1980, p.186.
53. Nesebăr (Bulgaria), descoperire izolată; solidus, Constantinopol, 642-646; Theoklieva-Stoytcheva, *op.cit.*, p. 44.
54. Orțișoara (România), descoperire întâmplătoare; 2 solidi, Constantinopol, 662-667 (MIB III 36); Somogyi, *op.cit.*, pp. 70-71.
55. Sofia (Bulgaria); tezaur cu 2 monede; T. Gherasimov, *Săkrovišta s moneti, namereni u Bălgariia prez 1967 g.*, in *IAI* 31, 1968, p. 234.
56. Szeged (Ungaria), monedă dintr-un mormânt; solidus, Constantinopol, 654-659 (MIB III 26); E. Garam, *Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit*, in *Awarenforschungen*, vol.1, Viena, 1992, p.145.
57. Localitate necunoscută de pe valea Bosnei (Bosnia-Herțegovina); solidus, Constantinopol; Mirnik și Šemrov, in *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 30-31, 1997-1998, p.199.
58. Localități necunoscute din Dobrogea (România); solidus, Constantinopol, 661-663; semissis, Constantinopol, 641-668; Gh. Poenaru-Bordea și R. Ocheșanu, *Tezaurul de monede bizantine de aur descoperit în săpăturile din anul 1899 de la Axiopolis*, in *BSNR* 77-79, 1983-1985, pp.193-194.
59. Corint (Grecia), descoperiri izolate; 7 monede, printre care și I, Constantinopol; Edwards, *op.cit.*, p.133; Avramea, *Le Péloponnèse*, p. 74.
60. Dokas (Grecia), descoperire izolată; Kyros, in *Peloponnesiaka* 21, 1995, p.112.
61. Mangalia (România), descoperire întâmplătoare; M din cea de-a patra sau a cincea serie a împăratului, 681-685; N. Bănescu, *La vie politique des Roumains entre les Balkans et le Danube*, in *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine* 23, 1943, p.193.
62. Nesebăr (Bulgaria); monedă dintr-un tezaur; I; Pencev, *op.cit.*, pp. 5-9.
63. Nesebăr (Bulgaria), descoperiri izolate; 2 I, 668-673 și, respectiv, 668-685; Theoklieva-Stoytcheva, *op.cit.*, p. 45.
64. Prozor (Bosnia-Herțegovina), descoperire întâmplătoare; Mirnik și Šemrov, in *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 30-31, 1997-1998, p. 201.
65. Silistra (Bulgaria), descoperiri întâmplătoare; M, Constantinopol, 674-681 și I, Constantinopol, 669-674; Oberländer-Târnoveau, in *Cercetări numismatice* 7, 1996, p.120 nr. 72-73.
66. Localitate necunoscută din Dobrogea (România); K din cea de-a doua serie a împăratului, Roma, 674-685; Poenaru-Bordea and Donoiu, in *BSNR* 75-76, 1981-1982, p. 238.
67. Localitate necunoscută din Peninsula Istria (Croatia); M, Sicilia; Morrisson, in *NumAntClas* 27, 1998, p. 322.

Constantin IV (668-685)

a. bronz

59. Atena (Grecia); 30 de monede cu nominaluri diferite, după cum urmează: 1 K, 2 M și 22 I, toate bătute la Constantinopol, precum și 5 M din prima serie a împăratului, emiși în Sicilia, 668-674; Thompson, *The Athenian Agora*, p. 71.
60. Brioni (Croatia), descoperire întâmplătoare; M, Ravenna, 680/681; Matijašić, in *Starohrvatska prosvjeta* 13, 1993, p. 226.
61. Țareveț (Bulgaria), descoperire izolată; V. Dincev, *Zikideva – an example of early Byzantine urbanism in the Balkans*, in *Archaeologia Bulgarica* 1, 1997, p. 66.
62. Constanța (România), descoperire întâmplătoare; K, Roma, 668-674; Dimian, in *SCN* 8, 1957, p.197.

b. argint

72. Agighiol (România), descoperire întâmplătoare; imitație de bronz argintat a unei hexagrame din cea de-a doua serie a împăratului (MIB III 63b), 668-669; G. Custurea, *Monede bizantine dintr-o colecție constănțeană*, in *Pontica* 31, 1998, p. 291.
73. Galați (România), monede finale dintr-un tezaur; hexagramă din cea de-a doua serie a împăratului (MIB III 64-65), 668-674 și 4 hexagrame din cea de-a treia serie (MIB III 66-68), 674-681; Butnariu, in *BSNR* 77-79, 1983-1985, p. 230.
74. Niculițel (România), descoperire întâmplătoare; hexagramă din cea de-a treia serie a împăratului (MIB III 66-67), 674-681; E. Oberländer-Târnoveau și E. M. Constantinescu, *Monede romane târzii și bizantine din colecția Muzeului*

- județean Buzău, in Mousaios 4, 1994, pp. 331-332.
75. Piua Petrii (România); 2 hexagrame; C. Preda, *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, in Studii și cercetări de istorie veche 23, 1972, p. 406.
 76. Prișaca (România); monede finale dintr-un tezaur; 5 hexagrame din prima serie a împăratului (MIB III 62a-b), 668-669; 55 hexagrame din cea de-a doua serie (MIB III 63b-c), 669-674; 73 hexagrame din cea de-a treia serie (MIB III 66-67), 674-681; Mitrea, in SCN 6, 1975, p.124.
 77. Silistra (Bulgaria); monedă finală dintr-un tezaur; jeton de argint în valoare de ½ siliqua, Constantinopol; S. Anghelova și V. Pencev, *Srebărno sâkroviște ot Silistra*, *Arheologhiia* 31, 19889, nr. 2, p. 40.
 78. Silistra (Bulgaria), descoperiri întâmplătoare; 2 hexagrame din cea de-a doua (MIB III 63b, 668-669) și cea de-a treia serie a împăratului (MIB III 66-67, 674-681); Oberländer-Târnoveanu, in *Cercetări numismatice* 7, 1996, pp.100 cu nota 17 și 120 nr. 71.
 79. Valea Teilor (România), monede dintr-un tezaur; 2 hexagrame din cea de-a doua serie a împăratului (MIB III 64-65), 669-674; Oberländer-Târnoveanu, in SCN 7, 1980, pp.163-164.
 80. Vârtope (România), monedă dintr-un tezaur; hexagramă, Constantinopol, 668-685; Butnariu, in BSNR 77-79, 1983-1985, p. 224.
- c. aur**
81. Checea (România), descoperire întâmplătoare; semissis, Constantinopol, 669-685 (MIB III 15c); Somogyi, *op.cit.*, p. 33.
 82. Durrës (Albania), descoperire izolată; solidus, Constantinopol; Hoti și Myrto, in *Iliria* 21, 1991, p.105.
 83. Histria (România), descoperire întâmplătoare; solidus din cea de-a treia serie a împăratului, Constantinopol, 674-681; H. Nubar, *Monede bizantine descoperite în satul Istria (reg. Dobrogea)*, in Studii și cercetări de istorie veche 17, 196, p. 605.
 84. Lunca (România), descoperire întâmplătoare; solidus din cea de-a treia serie a împăratului, Constantinopol, 674-681; Mihaela Iacob, *Aspecte privind circulația monetară pe teritoriul României în a doua parte a secolului VII p.Hr.*, in *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000. Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 ani de activitate, 1955-2000*, Tulcea, 2000, pp. 485-488.
85. Novi Vinodolski (Croatia), descoperire întâmplătoare; tremissis, Roma; Mirnik și Šemrov, in *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 30-31, 1997-1998, p. 201.
 86. Nesebăr (Bulgaria), monede finale dintr-un tezaur; solidi, dintre care unul din cea de-a patra serie a împăratului, Constantinopol, 681-685; Iurukova, in *Nessèbre*, vol. 2, Sofia, 1980, pp.186-187.
 87. Silistra (Bulgaria), descoperire întâmplătoare; solidus; Oberländer-Târnoveanu, in *Cercetări numismatice* 7, 1996, p.105.
 88. Sofia (Bulgaria), monedă finală dintr-un tezaur; solidus din cea de-a treia serie a împăratului, 674-681; Gherasimov, in *IAI* 31, 1968, p. 234.
 89. Stapar (Serbia), descoperire întâmplătoare; Somogyi, *op.cit.*, p. 78.
 90. Localitate necunoscută din Attica (Grecia); monedă dintr-un tezaur; tremissis, 668-685; S. Vryonis, *An Attic hoard of Byzantine gold coins (668-741) from the Thomas Whittemore collection and the numismatic evidence for the urban history of Byzantium*, in *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 8, 1963, p. 293.
 91. Localitate necunoscută din Dobrogea (România); jumătate de tremissis, Constantinopol, 668-685; Poenaru-Bordea și Ocheșanu, in BSNR 77-79, 1983-1985, p.194.
- Iustinian II (685-695 și 705-711)**
- a. bronz**
92. Atena (Grecia); 7 monede, după cum urmează: M, Sicilia, 685-695; 2 M, Constantinopol, 705; 2 K, Constantinopol, 705; 2 K, Constantinopol, 710; Thompson, *The Athenian Agora*, p. 71.
 93. Corint (Grecia), descoperiri izolate; 2 monede; Avramea, *Le Péloponnèse*, p. 74.
 94. Nesebăr (Bulgaria), monedă finală dintr-un tezaur; K, 689-690; Pencev, *op.cit.*, pp. 5-9.
 95. Topalu (România), decoperire întâmplătoare; M, Constantinopol, 686/687; Poenaru-Bordea and Donoiu, in BSNR 75-76, 1981-1982, p. 238.
- b. aur**
96. Atena (Grecia), descoperire izolată; solidus din cea de-a treia serie a împăratului, Constantinopol, 705-711; Penna, in *Mnimi Martin J. Price*, Atena, 1996, p. 202 cu nota 23.

97. Localitate necunoscută din Attica (Grecia), monede dintr-un tezaur; 4 solidi, 685-695, precum și 7 solidi și un tremissis, 705-711; Vryonis, in *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 8, 1963, p. 293.
98. Vodinjan, Istria (Croatia), descoperire întâmplătoare; tremissis, Ravenna; G. Gorini, *La collezione di monete doro della Società istriana di archeologia e storia della patria*, in *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia della patria* 22, 1974, p.146.

Leontios

99. Localitate necunoscută din Attica (Grecia), monedă dintr-un tezaur; solidus; Vryonis, in *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 8, 1963, p. 293.

Tiberius III Apsimaros (698-705)

a. bronz

100. Atena (Grecia), descoperire izolată; M, Constantinopol, 700/701; Thompson, *The Athenian Agora*, p. 71.
101. Corint (Grecia), descoperire izolată; M, Sicilia; Avramea, *Le Péloponnèse*, p. 74; Morrisson, in *NumAntClas* 27, 1998, p. 321.
102. Drobeta Turnu-Severin (România), descoperire întâmplătoare; M, Constantinopol, 700/701; Oberländer-Târnoveau, in *Etudes byzantines et post-byzantines* 4, 2001, p. 63.
103. Stari Grad, Hvar (Croatia); M; Mirnik și Šemrov, in *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 30-31, 1997-1998, p.133,
104. Localitate necunoscută din Dobrogea (România); Poenaru-Bordea and Donoiu, in *BSNR* 75-76, 1981-1982, p. 249 cu nota 48.

b. aur

105. Localitate necunoscută din Attica (Grecia), monedă dintr-un tezaur; solidus; Vryonis, in *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 8, 1963, p. 293.

c. argint

106. Silistra (Bulgaria); hexagramă; Bănescu, in *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine* 23, 1943, pp.193-194; Oberländer-Târnoveau, in *Cercetări numismatice* 7, 1996, p.106.

Philippikos (711-713)

a. bronz

107. Atena (Grecia), descoperiri izolate; 61 I surfrapate peste monede mai vechi, 711/712; Thompson, in *Hesperia* 9, 1940, pp. 363-366; Thompson, *The Athenian Agora*, p. 71.
108. Monemvasia (Grecia), descoperire întâmplătoare; I, Sicilia; Penna, in *Mnimi Martin J. Price*, Atena, 1996, p. 201.
109. Localitate necunoscută din Dobrogea (România); I, Constantinopol, 711/712; Poenaru-Bordea and Donoiu, in *BSNR* 75-76, 1981-1982, p. 328.

b. aur

110. Poreč, Istria (Croatia), descoperire întâmplătoare; tremissis; Matijašić, in *Starohrvatska prosvjeta* 13, 1993, p. 229.
111. Localitate necunoscută din Attica (Grecia), monedă dintr-un tezaur; solidus; Vryonis, in *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 8, 1963, p. 293.

Anastasius II (713-715)

a. bronz

112. Atena (Grecia); 4 K; Thompson, in *Hesperia* 9, 1940, pp. 369; Thompson, *The Athenian Agora*, p. 72.
113. Localitate necunoscută din Peninsula Istria (Croatia); Matijašić, in *Starohrvatska prosvjeta* 13, 1993, p. 226.

b. aur

114. Localitate necunoscută din Attica (Grecia), monedă dintr-un tezaur; solidus; Vryonis, in *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 8, 1963, p. 293.

Teodosiu III (715-717)

a. aur

115. Localitate necunoscută din Attica (Grecia), monedă dintr-un tezaur; solidus; Vryonis, in *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 8, 1963, p. 293.
116. Veliki Gaj (Serbia); monedă dintr-un tezaur; Oberländer-Târnoveau, in *Cercetări numismatice* 7, 1996, p.176.

Leon III (717-741)

a. bronz

117. Atena (Grecia); 23 de monede, după cum urmează: 22 I, Constantinopol, 717-720 și M, Sicilia; Thompson, *The Athenian Agora*, p. 71; Morrisson, in *NumAntClas* 27, 1998, p. 321.
118. Drobeta Turnu-Severin (România), descoperire întâmplătoare; M, Constantinopol, 720-741; Oberländer-Târnoveau, in *Etudes byzantines et post-byzantines* 4, 2001, p. 43.
119. Hagios Nikolaos, Hydra (Grecia), descoperire întâmplătoare; K; Penna, in *Mnimi Martin J. Price*, Atena, 1996, p. 201.

b. aur

120. Localitate necunoscută din Attica (Grecia), ultimele monede dintr-un tezaur; 21 solidi și un semissis; Vryonis, in *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 8, 1963, p. 293.
121. Vodinjan, Istria (Croatia), descoperire întâmplătoare; tremisis, Sicilia, 720-741; Gorini, in *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia della patria* 22, 1974, p. 146.

Constantin V (741-775)

a. bronz

122. Atena (Grecia); 3 monede, după cum urmează: M, Constantinopol, 751-775; M, Constantinopol, 741-751; imitație; Thompson, *The Athenian Agora*, p. 72.
123. Constanța (România); M, Sicilia, 751-775; Poenaru-Bordea and Donoiu, in *BSNR* 75-76, 1981-1982, p. 238.
124. Corint (Grecia), descoperiri izolate; 8 monede, printre care și M, Sicilia; Charanis, in *Historia* 4, 1955, p. 166; Avramea, *Le Péloponnèse*, p. 74; Morrisson, in *NumAntClas* 27, 1998, p. 321.
125. Ovcearov (Bulgaria), descoperire întâmplătoare; M; Liubka Bobceva, *Arheologhiceskaia karta na Tolbuhinski okrăg*, Sofia, f.d., p. 51.
126. Voila (România), descoperire întâmplătoare; Preda, op.cit., p. 411.

b. aur

127. Biskupija (Croatia), monede din morminte; 6 solidi, Sicilia, 751-775; V. Delonga, *Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu*, in

Starohrvatska prosvjeta 11, 1981, pp. 211-213.

128. Trilj (Croatia), monedă dintr-un mormânt; solidus, Sicilia, 751-775; J. Werner, *Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche)*, in *Schild von Steier. Beiträge zur steierischen Vor- und Frühgeschichte und Münzkunde* 15-16, 1979, p. 228.
129. Localitate necunoscută din Albania; solidus; H. Spahiu, *Monedha bizantine të shekujve V-XIII, të zbuluara në territorin e Shqipërisë*, in *Iliria* 9-10, 1979-1980, p. 385.
130. Veli Mlun, Istria (Croatia), monedă dintr-un mormânt; tremisis, Sicilia sau Ravenna; B. Marušić, *Nekropole VII. i VIII. stoljeća u Istri*, in *Arheološki vestnik* 18, 1967, p. 338; Morrisson, in *NumAntClas* 27, 1998, p. 319.

Leon IV (775-780)

a. bronz

131. Atena (Grecia), descoperire întâmplătoare; M din prima serie a împăratului, Constantinopol, 778-780; Thompson, *The Athenian Agora*, p. 72.
132. Constanța (România), descoperire întâmplătoare; Dimian, in *SCN* 8, 1957, p. 197.
133. Corint (Grecia), descoperiri izolate; 4 monede, dintre care 2 din prima serie a împăratului, Constantinopol, 778-780; Edwards, op.cit., p. 134; Charanis, in *Historia* 4, 1955, p. 166; Avramea, *Le Péloponnèse*, p. 74.
134. Silistra (Bulgaria), descoperire întâmplătoare; K, Constantinopol, 776-780; Oberländer-Târnoveau, in *Cercetări numismatice* 7, 1996, p. 120 nr. 74.

b. argint

135. Tichilești (România), descoperire întâmplătoare; miliaresion; N. Harțușche, *Preliminarii la repertoriul arheologic al județului Brăila*, in *Istros* 1, 1980, p. 335.

Constantin VI și Irina (780-802)

a. bronz

136. Atena (Grecia); 2 monede, dintre care un M din prima serie a lui Constantin VI, 780-790 și o monedă din cea de-a treia serie a

- împărătesei, 797-802; Thompson, *The Athenian Agora*, p. 72.
137. Balcik (Bulgaria), descoperiri întâmplătoare; M. Dimitrov, *Pregled vārhu monetnata řirkulařia v Dionisopolis prez rannoto srednovekovie (VI-XI v.)*, Numizmatika 16, 1982, p. 40 cu nota 5.
 138. Corint (Grecia), descoperiri izolate; 2 M; Charanis, in *Historia* 4, 1955, p.166; Avramea, *Le Péloponnèse*, p. 74.
 139. Rovi (Grecia), descoperire întâmplătoare; Penna, in *Mnimi Martin J. Price*, Atena, 1996, p. 243.
 140. Kythera (Grecia), descoperire întâmplătoare; Penna, in *Mnimi Martin J. Price*, Atena, 1996, p. 257.
 141. Haghiios Floros (Grecia), descoperire întâmplătoare; M din prima serie a lui Constantin VI, 780-790; Penna, in *Mnimi Martin J. Price*, Atena, 1996, p. 261.
- aur**
142. Kiulevcea (Bulgaria), monedă dintr-un mormânt; solidus, Constantinopol, 780-797; J. Văjarova, *Slaviani i prabālgari po danni na nekropolite ot VI-XI v. na teritoriia na Bālgariia*, Sofia, 1976, p.106.
- b. argint**
143. Kiulevcea (Bulgaria), monedă dintr-un mormânt; miliaresion, Constantinopol, 780-797; Văjarova, *Slaviani i prabālgari*, p.106.
 144. Telerig (Bulgaria), descoperire întâmplătoare; miliaresion, Constantinopol, 780-797; V. Paruřev, *Nepublikovani srednovekovni moneti ot Iujna Dobrugea (VIII-XIV v.)*, in *Dobrugea* 10, 1993, p.161.